मंगल २

श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णचरणाद्वंद्वमाराध्य श्रीगुरुपादौ द्वाधिकारविहितिं व्याकरोति शिरोमणिः आत्मतत्त्वविवेकग्रंथारंभसमये ग्रंथकृतामाचार्याणां परमेश्वरनमस्कारकरणस्य ग्रंथाद्यौ साम्प्रमिस्यादिग्रंथेनतदुपनिबंधनस्य च फलं दर्शयति शिष्टेति शिष्टाचारपरंपरा अर्थात्तानां पूर्वपूर्वपंडितानां पयोजपयोजकाभावायत्नात्तादृशमंगलाचरणसमुदायः तत्परिपाटीतद्दर्शनानुमिता अभिमत कर्मारंभसमयकर्तव्यतावि कीर्तितकर्मारंभकालीनासफलत्वतिविषयतापस्य तथाभूतमिति कर्तव्यता कमिसंतार्थः अनुमानं च परमेश्वरनमस्कारादिकं अभिमतकर्मारंभसमयकर्तव्यता कंतादृशसमयोशिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् इत्यादिसंदृष्टदेवतानमस्कारं स्वाराधितदेवतापः परमेश्वरस्य नमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुं सफलत्वेन ज्ञापयितुं एतदाचारदर्शनाच्छिष्याणां तत्फलत्वज्ञानस्य सफलत्वज्ञानस्य च तेषामपि तदाचरणं फलं आदौ ग्रंथादौ निबध्नाति पद्येन दर्शयति ईशत्वमत्र न जगज्जनकत्वं भगवत्सृजनितत्वं कथनेन शेषेन रूपापत्तेः अतो मारशमीशपदार्थं माह सार्वज्ञेति आदिपदात् प्रा

३ = न्य

दिपरिग्रहः सार्वज्ञं विश्वविषयकमित्यतानंदेशस्य तद्दत्वेमानंक्रमिं दर्शयति श्रूयतेहीति सर्वज्ञ सर्वविद्वद्रूपोऽर्थे कात्रसंकेपेन रूपपरिहर्तुं जाविदर्थयोः क्रमेणासामान्यविशेषधर्मप्रकास्क

त्वमंतर्भावयति सर्वज्ञ इतीत्यादिना इतिइत्यत्रसमाप्तौ तदस्यनंतरं इतिप्रवेश्यमिति पूरणीयं विशेषतइत्यत्रापि तदनुषंगः उभयत्रप्रकारार्थकतृतीयांतात्तस्य सामान्यधर्मः प्रमेयत्वादिः विशेषधर्मोघटत्वपटत्वादिः एतस्य तमसमयंतपदइति श्रुतिप्रतीकस्य हृदयकं श्रवणाद्यात्मकज्ञानस्वरूपं सकलपापक्षयपूर्वकं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः ब्रह्मपदस्येश्वरपरत्वेईश्वरादीश्वरजन्मासंभवादसंगतिरिति ब्रह्मेति वाचष्टे हिरण्यगर्भीत्यभिमिति ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरिति कोशाद्धिरण्यगर्भवाचकब्रह्मपदस्य पुंलिंगतया नपुंसकनिर्देशासंगतिरिति हिरण्यगर्भास्यमिति हिरण्यगर्भस्य नेत्रकोऽस्तु

रूप = १

एकपदस्यैकधर्मेण शक्तावच्छेदकत्वस्वभावच्छेदकत्वयोरनन्युपगमात् हिरण्य[illegible]प्रत्येन हिरण्यगर्भे ब्रह्मपदस्य लक्षणान्युपगता न हिरण्यगर्भत्वेन १)

नाम्नारूपभेदोपस्थस्य नाममरूपंघटादि ३)

ब्रह्मपदार्थस्य २)

स्ववृत्तिप्रयत्नासाधारणकारणकचेष्टाविशेषवत्संबंधेन २)

तथा च ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इत्येव वक्तुं युक्तं १)

ब्रह्मा विप्रः

नर्मचक्रं चलं पत्रं स्वं लक्षणोत्कमि

श्रीराम

१

(शंकरस्य तावच्छेदकत्वं तथा च कथं तत्रैव नौमि कथं नमस्कारः १=

चौथा: शंकरः १)

हिरण्यगर्भत्वेन हिरण्यगर्भब्रह्मपदस्य लक्षणोपगमात्र मुख्यपरत्वेति नपुंसकतोपपत्तिः यद्यपि लक्षणाया अपि शब्दानां स्वलिंगपरित्यागेन तथापि यादृशमुख्यार्थसंबंधेन यत्पदस्य लक्षणा तादृशार्थपरत्वे पदं पल्लिंगं लाक्षणिकमपि तन्नलिंगमेवेति नियमः अत्र हिरण्यगर्भत्वार्थस्य तादात्म्यसंबंधेन नलक्षणा भिन्नता अपि तु ईश्वररूपब्रह्मशब्दार्थस्य संबंधो तेरो वेति ईश्वरे ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वं हिरण्यगर्भत्वेन हिरण्यगर्भे लाक्षणिकत्वं तच्छब्दस्य नपुंसकत्वेति भावः अत्रेत्रीहियवादिकमिति भाष्यकृता व्याख्यातं सार्वज्ञादीनां सादिपदार्थानां तत्तद्धर्मसाधिकाया स्वनिमपि दर्शयति स्मर्यते हीति तेभिः पूर्णानां स्वीयसुखगोचरेच्छावान् यस्तदं तमिति यावत् ईश्वरस्याप्यस्य शरीरसुखगोचरेच्छाकर्तृत्वं स्वीयत्वभन्यत्वप्रतियोगिकोटिप्रविष्टसुखविशेषणं अनादिबोधः अजन्यज्ञानं सर्वविषयकज्ञानानादित्वानयोरेकैपितदुपाधिभेदेनोभयोरुक्तं स्वतंत्रता अपराधीनता परपुरुषदुःखवदन्यत्वं अत्यल्पशक्तिः अविनाशिनीकार्यानुकूलाकृतिरूपकर्तृशक्तिः अनंतशक्तिः अनंतं कार्यं कारणतावच्छेदकरूपाङ्गानि कार्यजननोपयोगीनि ईश्वरस्य व्यवहारविषयत्वोपयोगीनि वाऽएवं सति सार्वज्ञादेश्चरपदार्थतावच्छेदकत्वसाधकत्वे वस्मिन्निवाकोपन्यासः आख्याते सार्वज्ञादिरूपैः शब्दैः जगतामिति विशेष्यं तार्थं जगत्त्रिरूपितत्वात्पस्योपपत्तिपासंबंधिकपितत्वेन स्वरूपं दर्शयति जगतामिति निखिलानां गतानामप्राणिनां पितृत्वानि स्वकृतयानि निखिलार्थकं जगत्पदार्थं संकोचयन्नावच्छेदनिखिलसंसारिणामिति संसारित्वं शरीरित्वं शरीरत्वं च भोगावच्छेदकत्वं ननु चेष्टावत्त्वं अतः ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरमुदासः मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया अदृष्टस्य ज्ञानसंस्कारयदेनविवक्षासंभवः अग्रेवाच्यस्य विशेषणस्य शरीरस्य तथा लादिस्यादेर्विरोधात् ईश्वरस्य बीजसेकादिद्वारा अजनकत्वेपि ब्रह्मादीनां मरीचिप्रभृतीनां वेदतत्त्वार्थविदः ४)

तत्त्वं

अत्रापि दिव्यवलारोपविकीर्णविलक्षणा जनकता ग्राह्या तेन नपूर्वोक्तो नरेत्त्यादिशंकारः)

उपमेयतिरोभूतभेदारूपक मिथ्यातमथा आहुस्तत्र पाणिपद्मे चरणपल्लवौ १) नास्तीत्यर्थः १)

ईशोपितभेदघटितपितृत्वादृश्यस्यासंभवे नेत्थं जगत्पितेत्यादिरूपकासंभवदृश्यतस्तदेव वक्ष्या १)

आदिपितृत्ववत्तस्यापि जगत्पितृत्वसंभवात् ईशापपितेरस्य त्रउपमानोपमेयभावासंभवात् तद्रूपकमभेदोपउपमानोपमेयपोरिपेतलक्षणाकरूपकालंकारासंभवेन तद्विवक्षामाविष्कुर्वन्पर्याप्तपशब्देन पितृपदं व्याचष्टे जनकोपेति ईश्वरस्य पितृत्वे आगमोऽपि मानमित्याह स्मर्यते हीति एवं वानिषेक्तुरपीश्वरस्य निषेक्तुरिव शरीरेण भुक्तेन पालनादिरूपोपकारकर्तृत्वेन च सर्वजनपरमाराध्यते तित्वेन नमस्कारः परमप्रयोजनसाधनमिति दर्शयितुं पद्येजगत्स्राम्याद्यपि धानं ननु रूपकोपयुक्तं पितृत्वाप्तिलाभायेत्यवधेयं ईश्वरस्य कृतिकमलासनादिभ्यो ब्रह्मलं तदाराध्यतद्रूपं जनकत्वेनैव त्वाहेतोरामपीति रूपेक्षायां रूपकांक्षायां यत्स्वाम्यमिति रूपे एवस्वाम्यमित्यवधारणापरत्वपादानीजातेषु मध्ये कामपि स्वाम्यसत्ता अवधारणं संगमपि नुमादाविति यावच्छब्दसर्गादाविति स्वाम्यनिरूपके पदस्थं जनितत्वरूपविशेषणं तत्स्वाम्यहेतुं तालाभार्थं निजयुष्टपश्यति चैत्र इत्यादौ निजशब्दस्य चैत्रादिसंबंधितार्थकत्ववद्ब्रह्मतत्पदस्य ईश्वरसंबंधित्वपरत्वानसंभवति पक्षे सत्यतएव तत्स्वाम्यात् अतस्तस्य कथादिरूपोपायनिरपेक्षत्वरूपस्वाम्यात्विकतार्थकतामाह कथादीति जननेनैव पितुः स्वाम्यसंभवेन तत्स्वाम्ये कथायनपेक्षत्वनिर्वाहात् एवतत्कथनं चक्रे पाद्मपापं विना कथं स्वाम्यमिति साकांक्षा निवृत्त्यर्थं त्रिवर्गहेतुकांक्षायां तत्त्रिवर्गहेतुजनितत्वरूपजगद्विशेषणमिधानं सर्गादौ जातानां आद्यशरीरकर्तॄणां अवयवोपचयादिना परमेश्वरस्य प्रयोज्यप्रयोजकशरीरपरिग्रहेण मुख्यादनादिसमयेसर्वेऽवच्छेदकतासंबंधेनापितेत्र शरीरेमुख्यसाधसंभवात् जगत्पदस्य निखिलशरीरवतां नसंभवतीति शरीरिपरत्वं तत्स्वाख्यातं तथा च शरीरिणामात्मनामुख्यादितत्त्वविशेषणत्वयोऽपोग्यत्वमाशंक्याह तत्र मोक्षितं तथा लात्मउपतिमत्वात् विशिष्टस्य शरीरविशिष्टात्मरूपजगत्पदार्थस्य तथा व्यवहारस्तिजनितत्वव्यवहारस्तत्पदार्थः विशेषणीत्य

पदेश

जनितत्वकथने ४)

तानि तत्त्वस्य मतस्तेन जनितमतस्तस्य स्वाम्यमित्यर्थः ५)

स्वाम्यमिति हेतुत्वाद्यपेक्षया ५)

आद्यशरीरव्यक्तीनामित्यनेना

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

एतेनजगत्सुजनि [illegible] शरीरविशिष्टस्यैवजगत्स्रष्टृत्वं [illegible] स्वाम्यनिर्वा [illegible] घटकजनकत्वेऽ [illegible] तेभक्त [illegible] पत्रेइतिपुनरुक्तिपरास्ते
विशेषणजनकत्वविशिष्टजनकत्वयोर्भेदस्तच्चयुत्पत्तिकरर [illegible] मालनामिके [illegible] नरक्षतादवस्थ्यैतच्चजनितत्वविशेषणस्यानुपयोगात्२)

बोध॰
२

आत्मनामुत्पादितत्वान्वयेऽयोग्यत्वाशंकामाह)

त्रिक्षणासविशेषाधिकरणासमयधंसाधिकरणासेऽपिविशिष्टाधिकरणासमयधंसानधिकरणासत्त्वाद्यसाधनेऽतसंबंधस्यजनेर्विशिष्टेनिर्वाहइतिभावः जगत्साम्यमिसत्तावि

ग्रंथश्रवणादौ)

ग्रंथ४५)

ग्रंथस्यादौ तत्प्रयोजनादि॰ दर्शनमेव तेन श्रवणादौ शिष्यप्रवृत्तिरूपफलोपयोगितो विवृतिकृद्दर्शयति वेदान्तानामिति उक्तफलं विना ऽप्रवर्त्तमानानां प्रयोजनेति स्वकीयग्रंथस्येत्यादिः तत्रे
ति तत्र प्रयोजनादिषु निर्द्धारणे सप्तमी प्रयोजनमात्मतत्त्वज्ञानद्वारा कार्यं श्रमिषेयं प्रतिपाद्यं आत्मतत्त्वं आत्मनो देहादिभिन्नत्वं ग्रंथात्मतत्त्वे तिथं यथा आत्मतत्त्वज्ञाने हेतुर्हेतुमान् अपवर्गः ग्रंथश्चा
त्मतत्त्वज्ञाने चेति द्वेः तादृशद्वैगुण्ये ऽपरदेनद्वैद्वैति यथा संख्ये पृथक्समासलम्बद्वये हेतुभावाद्वयः द्वितीयापवर्गपदलक्ष्ये च हेतुमद्भावाद्वयः ग्रंथात्मतत्त्वज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावश्च तत्र
विवक्षिऽकसमासतः कथंचिदपि तदलाभात् द्वितीयतृतीययोः प्रथमतो द्वैद्वस्याप्युपगमे यथा संख्ये हेतुहेतुमद्भावात्तथा तत्त्वज्ञाने ऽपवर्गहेतुतालाभात् ग्रंथस्यापवर्गहेतुत्वं अपवर्गे
प्रयोजकज्ञानविषयत्वरूपेन साक्षात् तज्जनकज्ञानविषयत्वं ग्रंथज्ञानस्य तत्त्वे पि तत्त्वप्रतिपादकात्मतत्त्वज्ञानं विना ऽपवर्गाभावादित्यात्मतत्त्वज्ञानद्वारा तत्त्वज्ञानस्यापवर्गहेतुत्वं ग्रंथस्य अपवर्गजननी
ये आत्मतत्त्वज्ञानस्य द्वारत्वं चात्मतत्त्वज्ञानस्यापवर्गजनकत्वं गृहीत्वैव यथा प्रयमिति तत्त्वज्ञाने ऽपवर्गस्य जनकत्वं संबंधग्रहः प्रवृत्तावपेक्षितः तत्त्वज्ञानस्य दुःखहानोपायत्वं तत्त्वज्ञानमेव तदुप
पमित्यादिनादर्शितं मूलज्ञानवत् तत्त्वज्ञाने ऽपवर्गहेतुतायाः पि तत्त्वज्ञानार्थितया ग्रंथज्ञाने प्रवृत्तिसंभवइति किं तत्र हेतुतायाः प्रदर्शनेनेति वाच्यं तत्त्वज्ञानस्य ऽपुरुषार्थत्वेन तत्रापवर्ग सूत्र३
हेतुतायाः प्रदर्शनं तदर्थितापि ग्रंथज्ञाने प्रवृत्तिनिर्वाहार्थं ग्रंथज्ञाने तत्त्वज्ञानहेतुतायाः ग्रंथज्ञाने ऽपवर्गोपायतायाः पि तत्त्वज्ञानद्वारा ग्रंथस्य ऽपवर्गहेतुतालाभइति शंकानिराकर्तुं ग्रंथात्म
तत्त्वयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधलाभादिति सूचयितुं ग्रंथात्मतत्त्वयोः सादृश्यसंबंधो मूलेदर्शितः स्वादृग्ग्रंथात्मतत्त्वयोरिति तत्त्वदर्शकं वेदात्मतत्त्वं विविच्य तद्दर्शनाकामेवरलावतैव

श्रीएम॰
३

हेत्र

शा॰४

जिहासितत्वाभावशंकाः३)

पवर्गिनकतत्त्वज्ञानजनकत्वरूपसंबंधरूपतानहेतुत्वं ग्रंथज्ञाने लाभः एवं च साक्षात्परंपरया साधारणो हेतुतायाः हेतुत्वं ग्रंथस्य ऽपवर्गकत्वे मोक्षो हेतुः कर्तव्यं ग्रंथज्ञानगोचरप्रवृत्तिरूपप्रयत्नेन साधारिष्टहेतुत्वं यू
हस्यैव प्रवर्तकत्वे तत्त्वज्ञानेच्छा पानहेतुः शंकैवं प्रवृत्तिरिष्टसाधनेषु निसर्गप्रतिकूलस्वभावमिति मूलं निसर्गतः स्वभावतः प्रतिकूलः स्वभावो यस्य तादृशमित्यर्थः कं सर्वजनसंवेदनमिष्टमिति
प्रामाणिकमित्यर्थः एतद्विशेषणादूर्ध्वं दुःखे ऽविषयाभावं प्रतियोगितेस्पृहा जिहासितत्वहेतुतया ऽपदर्शितं तदुपदर्शनस्य विपरीतशंकानिरासरूपप्रयोजनमाह विहितौ सुखमिति आत्म
ज्ञानाभावे नाहं प्रसुखसाधर्म्यं अहं प्रत्यशंकाप्रयोजकतापदर्शितं तद्दर्शनं जिहासितं तथा च कथं जिहासयाते नोपायाऽसरलामिति भावः सुखविरोधितामात्रेणासुखाभावप्रयोजकज्ञानविष
यतयैव मात्रपदेन नैवं चेत्तु कं सुखतो ऽजिहासितमपि सुखविरोधिताप्रतिसंधानेन तथाभवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह कामिनीमितितथा च कथं सर्वेषां संसारिणां तज्जिहासयाते नोपायाऽसरलाऽ
स्वविरोधितामप्रतिसंदधानानामेव तदुपायारितिभावः अथ वा जिहासया सुखस्य तत्त्वतो जिहासितत्वे एव विवक्षितं तत्रैवं कथं तौ भूतसुखसाधर्म्यमाह सुखस्याहं प्रतीयमानिकत्वेन सिद्धत्व
पैव तत्रिष्टत्वेरपुरुषार्थत्वे तिशंकां तदर्थं प्रतिप्रसवदेवेति अत्र तासदेवेत्यर्थः कमलिनीप्रसूनप्रतिबिंबमात्रस्यैवालीकत्वे पि दुःखाप्रयोजकत्वं तोप्यसत्सुखविषयतोपकमलिनीसुखं शंकात्रये
ति सामान्यतो ऽहं प्रत्यस्य तो ऽहं प्रत्यस्य शंकापः स्वतो ऽहं प्रत्यस्य कथं नेन निरासः अनन्यशंकापः सर्वेन नानुभवसिद्धस्य कथं नेन निरासः अत्र समाधानं तत्स्वानुभवस्य तिथया कार्यकतासंभवा
दनुसंधेर्जिज्ञासार्थकतामाह अनुसंधानइति अस्य दुःखहानस्य मोक्षस्य एकं शंकापेषां ते एकशंकाः तत्रमेकशंकाते तिकालापुरुषभेदेन नवशंकाभेदात् नमंगलं तेन तदर्थं वा चष्टे एकमस्य मिति शंका

निसर्गप्रतिकूलस्वभावमिति सूत्रेन२)

मा

इत्यादि
नमेव विरहलाति मत्युमेति ५) एकस्मिन्यार्थे येषामिति ४) एकार्थकैर्नाम रूपैश्च ३) आयुः पदस्य स्वशब्दजनकत्वसंबंधेनैव लक्षणा १)

पदस्य कथं प्रतिपादनेत्याकांक्षायां प्रतिकार्यार्थकवाक्यपदस्य कारणीभूतानां प्रतीतिलक्षणोत्पादकारणाद्इति कार्योपचारादिति आयुर्घृतमित्यादाविव कार्यवाचकपदस्य स्वशब्दजनकत्वसंबंधेन आयुर्लक्षणोपचारादित्यर्थः एकपदस्याप्येकविषयकेलक्षणोपेयामतेर्नानस्य पुरुषभेदेनभेदादैक्यानुपपत्तेरेकपदस्य लक्षणया आवश्यकत्वे एकार्थकौर्थलक्षणायै वाक्यपदस्य मुख्यार्थकत्वासंभवतीत्याशयेनाह एकमिति पूर्वकस्येकस्मिन्प्रतिपादकेप्रतिपादकेप्रतिपादकेप

DR. BAU DAJI MEMORIAL

कत्वेच्छा ५)
निरुक्तज्ञानं २)

कत्वाभावः पुरुषस्य भोगिनो यथा सत्त्वस्य प्रमाणत्वाभावः संपादकत्वयोगे पुरुषस्य तेन तु प्रतियोगिनो यथा नन्यत्रे अभावप्रतियोगिनो यथा आत्मस्वाधिनत्वेऽपि ज्ञानस्य सहिषयकत्वं प्रमाणानि वीहानि तेषामसहिषयकत्वस्य भवत्वस्य तत्त्वं तथा विनाविनाभूतशक्तिरूपतास्तीति तत्कीर्तनं यथा तु योगिनो यथा आत्मज्ञानस्य प्रमाणत्वे विनु वासनाभिः कृत्वा

त्रिवीजो यापद्वारा प्रहस्य यापसंपादकं तु प्रेक्षत यथा कौहमते पि नैव तस्य ज्ञानस्य सदात्मविषयकत्वस्य प्रमाणत्वे विप्रहस्य यापसंपादकत्वे वन्नो पुरुषस्य तेऽस्त्वेषे दृष्टान्ते तत्त्वतः स्वस्य प्रवेशस्य वेति न सम्यक्त्वं

हो पस्थितयोरेकत्र मदन्यः अन्यत्र विनदन्यपस्थितयोत्तात् अन्यथा गंधवतीसिति पृथिवीपस्थितीसादिप्रयोगापत्तेः नैतात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता उपपादयति सर्वस्य वहीति स्थिरमिति विहितविहि

कर्मानुष्ठानाद्विभोगपर्यन्तस्थायिनमात्मानं पश्यतः तादृशस्य तस्य विषयकाभिमानवतः सुखादिकं कामयते सुखाद्युपायविकीर्षोपायकृतकामनावतो भवति तादृशसुखादिकामनायामात्मज्ञानस्य

पयोगितायाः पाशांसंपादमाहपदार्थ इति हिष्मतः इति तत्कामनावतः अहमिति धीः तादृशकामनोपयोगात्मज्ञानं सहजं शास्त्रादयनपेक्षं सत्वदर्शनमिति सत्त्वस्य पदस्य च शेषस्तं आत्मेति कामयमानस्य

सुखादिकमिति सुखादिकामनया तदुपायं विकीर्षमाणस्य इत्यर्थः आदिपदात् दुःखाभावपरिग्रहः अस्य सुखादेः कर्माशयान् धर्माधर्मान् आविनाभाः आत्मनिजनपंतः जन्मादिकं शरीरपरिग्रहादी

न दुःखं अभीसंसार्यज्ञानः किमपि नाहमिति आत्मामिथ्येवेसर्थः इत्यवधारणे त्रिप[illegible]मेणात्मपः क्षणिकज्ञानधारैवात्मेति वादिनां मतानुसारेण अवधारणकारमाहनाहमास्तदमहमिति विदपि वस्तुस्थि

रमिति इति वावधारणे रत्रितियोजनीयं अहमास्तदमहमिति व्यवहारो चरं सौगतमतानुसारेण धारणकारमाहविश्वमेवक्षणभंगुरमिति पूर्ववत् योजनाभूस्वादिमतानुसारेण हस्त्रीकमिति वाक्या

त्रिर

याग्रहो कालांतरभाविसुखसंबंधाभावनिश्चये
सुखसाधनतज्ज्ञानासंभवात् ४)

यथानिश्चये पीच्छा भवतीति निरुक्तावधारणस्य
नकामनाविरोधितेति भावः ३)
सुखसंबंधस्यात्मनः १)

आत्मतत्त्वं २)

नकिंचिदपि कामयेरन्नित्यस्येतादृशार्थकरणेन १)

रसनंतरं पोत्सः नकिंचिदपि कामयेरन् सुखादिसाधनं कर्मनचिकीर्षेरन् इत्यनेन यथा श्रुतेन सुखादिकामनायां सुखादेरेव तानं हेतुः नतु स्थिरत्वस्तुतेनात्मनो ज्ञानस्य अज्ञानस्य अभिसंबंधेसे कामा मा

न्यसामर्थ्यवलात् सुखादीच्छायां भोगमिति विधिवादे पक्षधरमिश्रैः कृतज्ञानस्य इति कथमुक्तावधारणस्य सुखादिकामनाविरोधितेप्रसंगतिः नचात्मनोऽस्थेर्यज्ञानेभाविसुखेसुखत्वेन सुखेच्छायां

नहानासंभवात् तदेव पुरुषार्थो नैव सुखादेरिच्छायां मानाभावात् सुखादिकामनानभवेदिति संगतिरिति वाच्यं इच्छायां विरोधिज्ञानापत्तिर्बुद्धकतायाः अभिलाषे सर्वग्रंथेषु तैः कृतज्ञानस्य इति पदार्थज्ञानात्मनोऽ

स्थेर्यादिज्ञाने विहितकर्मादिजन्यकालांतरभोगविसुखादिरूपफलतां तु पश्चात्तनिश्चयेनतत्र चिकीर्षा अभिसंभवात् अनुपोगितायाऽऽत्मनोऽस्थेर्यत्वमनंदर्शयति अपरे पुनरिति अनादीति उत्पत्तिविनाश

रहितमित्यर्थः वस्तुभूतमिति शेषः भाषादिनापुक्तिवेदाभ्यां निरूपितः व्यवस्थापयंतः भाषागमाभ्यां भागमस्य प्रमाणावशेनमिथ्याज्ञानजन्यवासनाधर्माधर्महेतुमिथ्याज्ञानं वात्मनि देहाद्यभे

दज्ञानं तद्विपरीतज्ञानमेव तत्त्वं तत्त्वं नहाराधर्माधर्मोत्पत्तिविरोधिधर्माधर्मायत्तसत्त्वौचजन्मापाया तदुःखापायस्तत्त्वमनिदेहादिभेदज्ञानस्य पवर्गहेतुत्वेयुक्तिर्यः आत्मा पृष्टव्यः सादिवेदआग

मः नतुमैनात्मज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामते आत्मनोजेपत्तं नापातिअभिनुतदभावस्येवनवप्रतियोगुपरागेतौ कामावुभाभावतदभावस्यतेयत्तेनस्थिरतेपत्तमापातीति वाच्यं भूस्पतावादिमतेऽभावस्ये

वसत्तापत्तसदसतोरेकज्ञानविषयत्वेनाभावस्तानेआत्मभानसंभवादिस्वतोनेनात्मज्ञानेआत्मनेभानासंभवेदिति तज्जनकप्रतियोगिज्ञानेभाने नात्मनोऽस्थेर्यत्वोपपत्तिरिति सादृश्यभावज्ञानदशिएवंचप्र

तियोगितयेसत्त्वमोक्षप्रयोजकज्ञानस्याभावप्रतियोगिताविषयकत्वं नविवक्षितं किंत्वात्मनोऽस्थेर्यत्वे मोक्षहेतुज्ञानेविषयाभावप्रतियोगिताप्रयुक्तत्वमेव आत्मनादृशभावप्रतियोगीत्वमेवत

मिथ्याज्ञानजन्यवासना ४)

आत्मतत्त्वं २)

ता १

आत्मा तादृशभावप्रतियोगीति ज्ञानस्य १) आचार्यैः २) मूलेन २) (३ अनात्मज्ञानस्वरूपो विशेषः वि २ नरः २

तज्ज्ञानैस्मनैरात्मज्ञानहेतुतयाऽऽत्मनोज्ञेयत्वमितितादृशभावप्रतियोगितया आत्मनोज्ञेयत्वाप्रयोजकत्वं अन्येतु प्रतियोगितापेक्षस्य देहादयस्तु योगिकभेदप्रतियोगितापेक्षस्यर्थमाचक्षते तन्मतं
माह परेत्वितितथोक्तमितिशरीरादिनिष्ठभेदप्रतियोगितापेक्षस्यर्थकं प्रतियोगितापेक्षस्य क्लृप्तिमित्यर्थः अथैवं परिणैरात्मभिन्नादिनानैरात्ममतस्य दृष्टांतयोर्व्यवसनीतपाऽऽत्मनामभिप्रायेणौवं प्रति
योगितापेक्षस्य क्लृप्तिमित्युक्तमितिस्वीयमतेऽस्मिन्नेतन्मतेऽस्वसः स्वतएव स्वसंवेद्यात्मकमात्मज्ञानं सर्वेषां भवतीतिकिंतु तत्तत्तत्त्वविवेचनेनेत्याशंकायां नैरात्मिकात्मज्ञाने विशेषं परदर्शनपरस्य पृथुस्वाकारणं नस्तु देहा
दिभेदानुयोगितयात्मज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वमितिस्वकृतादतो नैरात्मिकात्मज्ञानस्य ज्ञानत्वाभावात्तादृशशंकानवकाशादतो देहादिभिन्नत्वमिवात्मत्वस्य खिलादिक्रमेणात्मज्ञानस्तु तथा चतत्प्रकारकनैस
रात्मिकात्मज्ञानं परिणामवर्गहेतुत्वात्तादृशदेहादिभिन्नत्वेनात्मज्ञानमपि तद्धेतुः स्यादविशेषादिति शंकानिराकरणपरतया परिणैरात्मभिन्नादिविशेषपदर्शनेन किंकोयास्वानुशंकते नचिन्तादिनाप
वर्गस्यार्थेनितथा चात्मपदमिवाप्यत्रैस्मोक्षहेतुतेनिकुतो विशेषात्तदेहादिभिन्नतयात्मज्ञानं मोक्षहेतुरितिशेषः देहादयात्मत्वादिनां मतेपि आत्मा वस्तुभूतइतिनन्मतस्यावर्त्तनापूर्वपतिदेहा
दिभिन्नइति अनादिनिधनइति देहादिभेदस्य कविशेषणांज्ञानस्वरूपं एकात्मानतद्दानिमितमात्मावर्त्तनायज्ञानादिमानितिनैरात्मिकात्मज्ञानस्य देहाभेदावगाहिमिथ्याज्ञानतपानदेहाभेदवास
नानिवर्त्तकत्वमिसादिः कर्त्तुनैरात्मिकमिस्यशोऽहस्यप्रतियोगेहमिस्याकारकमितितादृशज्ञानस्य भ्रमत्वेनतत्त्वेरोधोहेतुरितिशंकायामाह अनादीनितिदेहाभेदवासनाआत्मविशेष्यकदेहा
भेदावगाहिमिथ्याज्ञानजन्यतादृशसंस्कारः वासनापवाहस्सादितेनतत्पूर्वकालीनस्य आत्मज्ञानस्य रोषविरहेणाऽऽदेहाभेदावगाहितानिर्वाहइतिवासनापवाहस्यानादित्वविशेषणं आत्मज्ञा

३ हेत्वप्रत्ययसंतानस्य ४) ना एव ४)

श्रीराम
६

देहाद्यभेदावगाहितानस्य स्वजन्यवासना निवर्त्तकत्वाभावेइत्यादि २) नरार्मश्रमीनामिथ्याज्ञानसंतानस्य मूलनस्य संबंधं ३

भेदानुयोगितादि १)

असाक्षात्कारित्वं दुर्बलत्वे हेतुः ५) मिथ्याज्ञानसंतानस्य ३)

ज्ञानस्य २ मोक्षाजनकत्वं ३) वासना ४)

नमतत्वज्ञानमेवेतिमूलानवादः तन्मूलं स्मनैरात्मिकात्मज्ञानं नतत्वज्ञानकार्यमोक्षोपयोगिधर्मधर्मजनकं पदस्य पोपयिकतापदोजकविषयविशेषावगाहितादिमदिति अर्थः तत्रनैरात्ममतेहेतुं पू
रयति असतस्त्वेतिएवकारेणपदस्य पोपयोगितापदोजकाभदविषयकत्वव्यवच्छेदो दर्शितः स्वमतेहेतुं प्रपूरयति देहाभेदेतिनतुदेहाभेदावगाहिनैरात्मिकात्मज्ञानस्योक्तयुक्त्या मोक्षाजनकत्वेतितद
१ अहनोऽ नवगाहतुदेहस्वरीतात्मकुस्कथंतथात्वमितिसाकांक्षायामाह देहाद्यभेदेतिवस्तवतेतिवस्तवतेरोधविरोधजन्यतेपाऽऽसाक्षात्कारिदेहभेदज्ञानाप्रतिबध्यतेतिरस्कृतत्वात्रप्रतिबध्यकीकृतत्वात्तेनथाच
वि ४ वासनाविषयशरीरभेदानवगाहितेनैदवगाहितानाविरोधितपानोक्तज्ञानस्य वासनानाशकत्वेतज्जनकज्ञानविरोधिनएवसंस्कारनाशकत्वात्रसाक्षात्कारिणः शब्दादिजन्यस्यात्मनिदेहभेदज्ञा
नस्यापिनमोक्षजनकत्वंवासनाजनकज्ञानविषयविरोधिविषकत्वेविदुर्बलतादिति मूलस्यांशपदप्रतिभावः एवंवस्तुतो पदर्शितपदार्थाधीनदेहादिभेदानुमितेः साक्षात्कारिविपरीतभ्रमाविरोधित्वेपि
साक्षात्कारिदेहभेदग्रहपोजकत्वेदिध्यासनबीजविश्वासमूलतपाक्षोक्तशास्त्रस्य मोक्षोपयोगितेसत्त्वेपस्थिरेआत्मनिसाधकमनुकूलेवस्तुभंगादिरूपबाधकनिरासंसंगमयतिसतिचेतिअकिं
चित्करत्वात्वस्तुसिद्धसंपादकत्वात्तदेवबाधकमेवस्तुभंगइत्यादिमूलंबाधकंभवतिउद्देश्यपरमतोविशेष्यवाचकानांभंगादिपदानांपुल्लिंगत्वेपितत्रनपुंसकलिंगतात्रात्मनःस्थैर्यकालत्वआपक
लंतत्रबाधकत्वंतदभावसाधकत्वेसतिभंगादीनांसतांभंगश्चनिर्वक्ष्यमाणसाधिकरणसमयोनतत्पूर्वकालसंसाधिकत्वेआत्माकालनिष्ठाभावप्रतियोगीसाधिकरणसमयसपूर्वसमयेउ
त्तरसमयेवाऽवर्त्तमानत्वादितिसाधनाकारः वास्तवार्थभंगः तानभिन्नस्यकालस्यमानसत्वेतदभिन्नानभिन्नस्यात्मनोनित्यत्वेर्थसाधकंगुणगुणिभेदभंगःगुणगुणिनोरभेदःतथाचात्मनितरीप

(स्थैर्याभावक्षणिकत्वयोरभेदात् २)

तद्भावस्य २

(स्थैर्याभावः १)

जन्मज्ञानादिरूपगुणाभेदेनासदाननतसाधनसंभवः अनुपलंभः स्थिरत्वेनोपलंभाविषयत्वं केचित्तु आत्मनः स्थैर्यं सदाननतं तत्र सर्वकालवृत्तित्वं प्रतिक्षिकालावृत्तित्वं तद्भावइति स्वाधिकरण
कालपूर्वकालाद्यवृत्तित्वरूपं क्षणिकत्वं तद्भावस्त्वेतत्स्वसाध्यविशेषेणतद्भावसाधकत्वसंतद्बाधकत्वसंभवतिएवंकालसामान्यावृत्तित्वरूपंवा स्वार्थस्यासत्वमुपदर्शितस्थैर्याभाव
स्त्वेवं आत्मनिगुणिनिस्थैर्यासदाननगुणाभेदेप्यसदाननत्वमेवेतिसाध्याविशेषात्साभावस्यसाधकोभवतिइत्यालोच्यभंगपदानिभंगसाधकप्रमाणपदानिभंगसाधकप्रमाणपदानिभंगसाधकप्रमाणपदानिभंगसाधकप्रमाणपदानि
दाविति वदंतीत्यसारसूक्ष्मनाप्यसदाननत्वस्यकालत्वाप्रकृतप्रत्येक्षणिकत्वादीनांतद्भावरूपत्वासंभवेनयथाश्रुतस्यैवसंगतेः क्षणभंगवादिसौगतैः सहविचारांगभूतंसंशयंदर्श
यतिक्षणभंगइत्यादिप्रतिपत्तिरितिशब्दादिः क्षणिकः सनक्षणिकइतिवादिवाक्यांजनितोमध्यस्थसंशयइत्यर्थः क्षणभंगइतिसमर्थोविषयत्वंसंशयेनहेत्वयः शब्दादिः क्षणिकोनवे
तिनविप्रतिपत्तिवाक्यादेः स्वसाध्यिमतकोवसंदिहानयोः वादिप्रतिवादिनोः केनापितथावाक्यप्रयोगानमध्यस्थसंशयज्ञानप्रकृतथाविधप्रमाणवाक्यसंभवेपितत्संशयाधीनंतुनतु
संशयजनकत्वेविवादाध्यासितः शब्दादिरिति प्रत्यक्षमूलकतादर्शनीयतयाशब्दादित्वस्यप्रसंगवेछेदकतंतदपिप्रेतमतोनाविशब्दादिरिति प्रत्यक्षनिर्देशः नतुभावमतेसोसत्यवहितो
नरकालीनध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपंक्षणिकत्वंप्रसाध्यंकाविनप्रसिध्यति अत्रशब्दक्षणिकतायाअविसंवादिप्रमाणाभावादिसिद्धेः क्षणिकत्वंनिर्वक्तिक्षणिकत्वंचेतिनच
मूलकतैवसाध्यप्रसिद्धादिनाप्रतिबंधासिद्धिकथनानदर्शनंतरंचांकुरकारिबीजनदकरणदशपत्रबीजयोरंकुरसामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाभेदसिद्धांकुरकारिबीजेक्षणिकत्वप्र

स्तावे ४

श्रीराम

स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वघटितस्वाध्यवच्छिन्नतरत्वविशिष्टक्षणावृत्तित्वस्यस्थिरेप्रसिद्धत्वात्तत्रोत्पत्तीति ४)

सिद्धेराशंकनीयतयाइदानीकथंतूदप्रसिद्धिशंकयाप्रागभावचरमध्वंसप्रागभावसाधारणत्वादशक्षणिकत्वनिर्वचनेविवृतिकृतःसंगच्छतामितिवाक्यंप्रथमतः क्षणिकत्वतद्भावरूपकोद्यप्रसिद्धा
संशयाभावेनविचारस्यैवाप्रवृत्तेर्नोपपद्योगानंतरंसाध्यप्रसिद्धाआसिद्धाप्रसंभवेनमूलकृतःपरमतखंडनासंगतेः प्रथमतः प्रागभावादौसाध्यप्रसिद्धाविचारप्रवृत्तौवप्रागभावादौक्षणि
कत्वप्रसिद्धावप्रसिद्धत्वरूपसाधनवत्तिदृष्टांतेतादृशसाध्यप्रसिद्धौपदर्शितात्रविनिसदृशारप्रसंभवेनप्रतिबंधासिद्धेरप्रसिद्धांसंगच्छतइत्यशंकयेनविवृतिकृतः इदानींसाध्यप्रसिद्धिसंपाद
नसंगतेः अत्रवादिवाक्यस्यक्षणिकपदादेवसाध्यप्रसिध्यासंशयप्रसंभवइतिवाक्यंपदार्थोप्रसिद्धेवतत्रवृत्तिग्रहासंभवेनसंस्कारभावेनतत्सदाननतुपस्थितिसंभवात्तत्रवस्तोसंसम्बद्धितोत्तर
क्षणावृत्तिरित्यादिवादिवाक्यादप्रसिद्धस्यविशिष्टार्थस्यप्रसंगेकपदार्थप्रसिद्धौकत्वपक्षसिद्धिसंभवइतिवाक्यंसादिपदार्थस्यात्मादेरुत्पादादिपदार्थेऽन्वयेनविशिष्टवाक्यार्थानुभवसंभ
वेविवादिवाक्यजनितेनउत्पादादिपदार्थस्यात्मादिवन्वयांशेऽप्रामाण्यशंकयातत्रतत्संशयेनकोजितावच्छेदकांशेनिश्चयरूपकोटिप्रसिद्धिविरहेणसंशयाभावोप्रागत्साधिकरणोतिसमयपदंकालि
कसंबंधेनसाधिकरणत्वलाभायतेनासमानकालीनप्रागभावतद्विषयपौरस्त्यविषयविषयिभावसंबंधेनप्रागभावोपगमेनविषयतयाज्ञानाधिकरणोतानविषयोऽनागतसमयसत्तासमा
वाधिकरणक्षणोत्पन्नतज्ज्ञानेनाशतोवाप्यः स्वोत्पत्तिक्षणस्वाधिकरणतयासर्वैर्व्येवसतोकेषुसत्तुवाधः स्यादतोऽभावसामान्यमनिर्वेश्यप्रागभावनिर्वेशनंसौगतमतेऽभाव
स्यनुच्छेदेपितस्यकालसंबंधोसेवकिंत्वर्थक्रियाकारित्वरूपसत्तमेवनेतिनन्यतेप्रागभावाधिकरणक्षणप्रसिद्धिःक्षणपर्यंतमिवेशनतुतादृशप्रागभावाधिकरणसाध्यंसात्मककालोत्प

असत्त्वे वि १)

तद्भावाधिकरणादेशावच्छेदेन २)

स्थूल १

अवश्यं ध्वंसस्यानन्तरं कालं नैव क्षणस्य निवेशात्

नाद्दशा१

त्तिकत्वस्य क्षणिकेष्वपि सत्वात् वाधस्य सत्वात् वक्ताशः चरमध्वंसात् प्रागिति क्रमध्वंसानां कालत्वानभ्युपगमे तु क्षणत्वेन निवेशनीयं एवं प्रागभावविशिष्टसमयानुसत्तिकत्वं निवेशानर्थक्यं वोध्यं क्षणाद्वत्ति
त्वनिवेशे प्रागभावेन प्रसिद्धिसंभवाद् क्षणत्वस्य तदनुसत्तिकत्वनिवेशः तदनुसत्तिकत्वं च तदुत्पत्तिकाभावत्वेन तदुत्पत्तिविरहत्वं तथा च प्रागभावोत्पत्तेः प्रसिध्यन्तैव तस्य क्षणिकत्वप्रसिध्य
निर्वाहात् स्वपदं व्याप्तानुयोगिपरं न तु तत्सत्तियोगिपरं साधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणोत्पत्तिकं प्रत्वं तस्य स्थिरतया परमते तदप्रसिद्धेः कादाचित्कत्वनिवेशेऽप्यसत्तिरहितेऽसत्तिवस्तु
न्यात्मादावेव शक्तः सिद्धसाधनं स्यात् अत्र वक्तेदं कावक्तेदेन साध्यसिद्धेः तद्देशत्वात् तथा रोधत्वेऽपि आत्मनोऽनित्यत्वे सिद्धसाधनं प्रसिद्धिः अक्षणिकत्वेऽप्यसत्तिविरहे तौ वात्मनि साध्य
निर्वाहात् अतः कादाचित्कत्वरूपविशेषदलं न तु तथापि आत्मनः प्रागभिमतक्षणमात्रस्थायित्वरूपमसंगतार्थं एवं न सिध्यति महाफलत्वेऽसत्वेऽपि तस्य कादाचित्कत्वनिर्वाहात् अतः कादाचित्क
त्वं परिस्पन्दविशेषो न तु निवेशः प्रतीतिऽसत्तिमतो द्विक्षणस्थायित्वेन विशेषणात् तत्र निर्वाहः सुकरः विशेषणविशिष्टे सत्तिमात्मनोऽस्थैर्यसिद्धिरिति भावः साधिकरणसमयप्रागभा
वाधिकरणक्षणसामान्येऽपि सत्तिविरहत्वस्य संसर्गतेन विवक्षणेऽसत्तिमत्त्वविशेषणस्य विशेष्यतापर्यवसितत्वे विशेषणे विशेष्यं एतन्मते तु प्रागभावे साध्यसत्त्वप्रसिद्धिविरहेऽपि चरमध्वंसस्य प्रसिद्धिः साधि
कराणसमयध्वंसानधिकरणसमयसंबंधरूपप्रागभावस्य सत्तेऽपि चरमध्वंसस्य साधारणासंभवात् तद्वृत्तिक्षणिकत्वेन तत्र प्रसिध्यतीति तद्साधारणीमुपसंहृतिं निर्वक्तुमसमर्थं इति भावः अयं मतेऽपि आत्मादिनिष्ठ
क्षणसंबंधस्योपलक्षणत्वात् प्रतियोगिनः क्षणविशेषणं सर्वसमयप्रागभावादीनां आत्मादावधिकरणे द्वित्वपानकत्वाविक्षणस्यापि तेषामधिकरणक्षणत्वात् प्रतियोगितमितिमते तेषां स्वम

प्र२८ स्वरूप न२

आत्मादीनां

श्रीराम·
८

ते प्रथमक्षणा२-

परमते३

साधनं३

साधमते क्रममेवेति भावः ४

ते उत्पत्तिमत्त्वमिति न सिद्धसाधनं चरमध्वंसप्रागभावस्यापि तदधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वमिति चरमध्वंसे नोत्पत्तिमत्त्वनिर्वाहः प्रथमक्षणापरद्वितीयक्षणापरं च
स्थिरत्वादिनोत्पत्तिक्षणावधिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायित्वस्थूलकालसंबंधेऽपि आसिद्धारणाभावस्योपादेयतया उपादानं पक्षतेऽपि पक्षतेऽपि च प्रागभावस्य प्रतियोगितमुत्पत्तिस्थाने निवेशे साध्यत्वमनोऽस
तास्थैर्यसंभवेऽपि वोध्यः स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टक्रियायाः क्षणपरार्थत्वेन चरमध्वंसाधिकरणक्षणप्रसिध्यानन्तरोत्पत्तिमत्त्वनिर्वाहेण तत्रापि न क्षणिकत्वप्रसिद्धिः क्षणपरार्थमनादृत्य माहक्ष
णाप्येति साधेयेति साधेयप्रागभावस्य सौकरार्थं कादाचित्कमर्थाधारप्रभमः स्यादतः अधीतसुकुटस्फुटार्थपरार्थेति वोध्यं चरमध्वंसाधिकरणानादृत्य क्षणस्य चरमध्वंसस्य स्वसाधेयतत्स्वपरार्थाविशेषतात्पर्यभ्रान्तशब्दा
द्यधिकरणपरार्थप्रागभावानधिकरणसमयपरक्षणावधिप्रसिध्यपक्षेऽत्रिमतानिर्वाहेणाप्यः स्वादिनिनदुपादानं तदुपादानेन चरमतेवक्तमात्रस्यैव तादृशक्षणतयानाप्रसिध्यवक्ताशः नापमते चरमध्वंसे
तरक्षणिकक्षणानभ्युपगमेन शब्दाद्यधिकरणात् तादृशक्षणप्रसिद्धावविनक्षतिः चरमध्वंसे चरमध्वंसात्मके तादृशक्षणमादायसाध्यप्रसिध्यैवशब्दाद्यधिकरणे तादृशक्षणासंबंधसिद्धिः क्षणिकत्वसिद्धेः क्रममते ना५
संभवात् प्रागभावस्य इति प्रथमक्षणप्रसिद्धिरभयत्रैव चरमक्षणचरमध्वंसस्य एवेत्यर्थः निषेधस्य चेति नैयायिकसाध्यक्षणिकत्वाभावस्य तत्रेत्यर्थः प्रसिद्धिरिति सुखग्रहणतेऽङ्गीकरणमात्रस्यैव तैः क्षणिकत्वोपग
मात् क्रममते तत्तदभावस्य तत्तदिति भावः एवं च विशिष्टप्रतियोगिकयोः क्षणिकत्वतदभावयोः प्रत्येकमेव कादिद्वयमतप्रसिद्धत्वमिति साधारणं क्षणिकत्वेऽनुयोगिनः स्वत्वेनोपादानात् प्रतियोगिकत्वे साध्यमेदः स्वदा
र्थानुगमादिस्वरूपतद्धेतोर्यथाविचारः पक्षेतावच्छेदकस्यानुगतत्वेऽशतोवाधश्च स्वरूपमुपसंहृत्य लेऽहत्वनिवेशेनाप्युपपत्तिः प्रागभावेक्षणिकत्वाप्रसिद्धावपि द्वितीयक्षणिकत्वस्यैव चरमध्वंसेतरप्रसिध्ये
वनिर्वाहात् स्वं च विशेषदलनिवेशोऽपि व्यर्थः साध्यमते आत्मनः प्रागभावाधिकरणानुपसंहृतिकत्वेऽपि तादृशक्षणाद्वत्तित्वविरहेण सिद्धसाधनानवकाशादित्यतोऽत्रेत्यं परिसज्जति साधिकरणेति अत्र

भक्षा१

प्रागभावादि)

उभयसंबंधस्थिरे)

त्र साधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तिपदार्थस्तत्रैदकूटएवानुगतः साध्यः अतएव नयभिचारः नवांशतोबाधः कुत्रचिद्दूषणः स्थैर्यं तादृशंपदार्थस्तत्रैदंभावात्तत्रनिरुक्तभेदकूटवत्तत्रनि
र्वहतीतिवस्तुमात्रेतादृशभेदकूटसिद्धाएकलवस्तुसंस्थैर्यनिरासः वस्तुतः साधिकरणक्षणावृत्तिसत्प्रतियोगिसमयवृत्तिलोभयसंबंधेनप्रागभाववत्कालाभावभेदएवात्रविवक्षितः एतेनतत्रद्वक्तिला
वच्छिन्नभेदकूटस्यसाध्यत्वेप्रागभावमात्रस्यतत्रद्वक्तिलेनोपादानेसिद्धसाधनंशब्दादेरप्यपादानेनतत्रद्वैदबाधेनबाधदृष्टिदूषणंप्रसक्तंमहाप्रलयेचरमध्वंसेनुचरमध्वंसस्याधिकरणसमयोमहाकालोध्वं
सश्चतयोःप्रागभावप्रसिद्धिः महाकालस्यनित्यत्वात्चरमध्वंसोभविष्यतीतिप्रत्ययस्यतत्प्रतियोगिविषयकत्वात्तत्प्रतियोगिनश्चतत्प्रागभावत्वासंभवात्अथप्रतियोगिनश्चतत्प्रागभावस्योपि
नाशोभविष्यत्प्रत्ययविषयत्वात्प्रतियोगिप्रागभावस्यचरमध्वंसप्रागभावःसिद्धतीतिचेन्नप्रसिध्यतुनथाचिरध्वंसावेसोपाधिरूपेउक्तलक्षणाभावाभिप्रायाभिःतदुत्पत्तेःभावात्तुसत्तादधिकरणसमयसंबंधात्
सत्प्रतियोगिभावरूपेसत्यःप्रागभावःतदुत्पत्तौसत्यध्वंसरूपसमयसत्यःसत्प्रतियोगिभावेप्रागभावरूपःप्रागभावःतेस्यचरमभावपूर्वकालस्वरूपत्वेनचप्रागभावत्वंविनाशप्रभावत्वंतत्रचाभावत्वनिवेशेप
योजनाभावात्साधिकरणसमयप्रतियोगिकविनाशितेनैवप्रागभावस्यनिवेशनीयतप्रागचरमभावेलोप्रतिद्वितीयक्षणेसत्यध्वंसरूपेसाधिकरणसमयेप्रतियोगिकाधिकरणक्षणावृत्तिलाभाप्रतियोगिकाप्र
रतिबाधेसाधिकरणसमयप्रतियोगिकत्वस्यतत्संबंधसाधारणतापादानेसमानकालोत्पत्तेःसाधिकरणसमयविषयकत्वात्तेसत्यतादृशसमयविषयितासाधिकरणक्षणावृत्तिपदार्थौबाधप्रतिरभावत्वनिवेश
स्यावश्यकत्वादित्यतआहप्रागभावश्चात्रेतिअत्रलक्षणत्रयेभावाभावसाधारणंप्रतिअनुयोगिताविशेषरूपाभावत्वस्यभावाभावसाधारणंपदंविनाभावेस्वनाशीतिबुद्धिविषयत्वोपपत्तानेनस्वेप्रागभावस्याप्रसि
द्धेरितिभावःएवंचचरमसंयोगद्वितीयक्षणोत्पत्तिध्वंसरूपतदधिकरणंप्रतियोगिरूपप्रागभावाधिकरणक्षणोचरमसंयोगसत्तेतीतिव्याप्तिःप्रागभावत्वंविनाप्रभावत्वंतत्रचविनाशित्वस्थानेउत्पत्ति

श्रीराम॰
९

क्षणा

विनाशान्यतरप्रतियोगितारूपस्यकिंचित्कालनिष्ठेभेदप्रतियोगितावच्छेदकतारूपस्यवाकादाचित्कत्वस्यनिवेशेभावप्रत्यक्षाभावत्वनिवेशेप्युत्पत्तिध्वंसलक्षणोत्पत्तिःसंभवत्यतोरतिका
दाचित्केतिनथाचचरमसंयोगोत्पत्तिक्षणरूपतदधिकरणस्यतदधिकरणसमयस्यकादाचित्कोऽभावस्तत्रध्वंसस्तदधिकरणीभूतद्वितीयक्षणतादृशत्वेनतत्रोत्पत्तिःआदिलक्षणाद्वयेचरमसंयो
गाधिकरणसमयस्यतदुत्पत्तिक्षणरूपस्यध्वंसस्यतदुत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पत्तिध्वंसरूपस्यचप्रागभावरूपःप्रागभावस्तत्क्षणोचरमसंयोगस्योत्पत्तेःकश्चित्कालाभावनिवेशे
प्यतिव्याप्तिरस्तेवेतिसंप्रदायसुक्तंकादाचित्कत्वंचसप्रागभावाभावस्यतत्प्रतियोगित्वंचसप्रागभावसंबंधादुक्तंतेनस्वेतरसाधिकरणसमयाभावंविनिवेश्यतदभावाधिकरणोत्पत्तिक्षणोपादानापेक्षयासाधिकरणक्ष
णोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वंतत्रोक्तलक्षणद्वयादुपादानमुचितंदृष्टान्तायेनाहसाधिकरणेतिअत्रध्वंसविशेषणत्वंतत्रनिवेशेभावमात्रस्यवक्षाधरतितदुपादानंसाधिकरणक्षणासाधिकाधिकरणक्षणोत्पत्ति
ध्वंसप्रतियोगित्वंतत्रोक्तलक्षणद्वयादुपादानमुचितंदृष्टान्तायेनाहसाधिकरणेतिअत्रध्वंसविशेषणत्वंतत्रनिवेशेभावमात्रस्यवक्षाधरतितदुपादानंसाधिकरणक्षणासाधिकाधिकरणक्षणोत्पत्ति
संतानोप्रागभावाधिकरणतापात्तत्रियदिध्वंसस्यप्रवेशःभावसाधारणप्रागभावस्यतत्रपूर्वनिरुक्तसाध्येपरार्थप्रागभावानधिकरणसत्त्वरूपस्यतत्रचरमसंयोगकालोत्पत्तेध्वंसेतिप्रसक्तंतत्कालेप्र
गभावस्यतत्रादिसंतानआहक्षणतत्रेतिसाहतीतिपदंवेतःसत्वहितिध्वंसप्रतियोगिनःसाहत्वपोषणतत्वमिसर्थःस्थूलकालेद्वितीयक्षणतायुक्तानामपिध्वंसानांसहत्वितपानतत्प्रतियोगिनांवनिरुक्तपाव
दंतर्गतानामायक्षणावच्छेदेनसहत्वितात्रापिप्रसंगःपदमाहत्रिःस्फुटंवेतिध्वंसप्रतियोगिनिसाहत्वितमुपेक्ष्यसत्त्वेप्रतियोगिनाधिकरणतानिवेशेनेप्रतियोगिनिपावत्तानिवेशेनत्वाप्रवमभिप्रेत्यलक्ष
णांतरमाहसहत्वीतिसाधिकरणोत्पादिलक्षणेक्षणतानिवेशानमेवनिष्फलेकिंतदतिप्रसंगतापरमतेचरमध्वंसाधिकरणसमयमात्रस्येवध्वंसाप्रतियोगितयाविशेषाभावादेवसत्त्वेप्रति

स्वाधेयपदार्थप्रागभावेसादिक्षणलक्षणाम्चरमसंयोगकालोत्पन्नध्वंसेऽतिप्रसंगेन)

प्रत्यवानिश्चित्तध्वंसानां कालेष्वानभ्युपगमात्)

स्वस्वस्थानानुगतत्वात्)

भेदकूटस्थार्थः ५)

BODLEIAN LIBRARY
MEMORIAL

श्रीराम
१०

नेवः

साध्यव्याप्य॰४ वा॰४

लंबनरूपायाएकस्याअनुमितेः विषयीकरणमसत्तानाभेदकत्वादिति भावः सत्तेभवेनविकारशंकेति रिसाशंकाहविभिन्नरूपेणेति समूहालंबनरूपायाएकस्याअनुमितेः विषयीकरणमसत्ता
नाभेदकत्वादिति भावः नन्वेवमपिविशिष्यसर्वेषांपक्षाणांएकरूपप्रतिपादनासंभवेनपक्षवाचकोक्तपदार्थस्यानुपस्थितिप्रसंगेनानुमानासंभवइत्यत आह केषांचिदिति तत्र
पक्षवाचकपदानुपस्थितौ संदिग्धानैकांतिकत्वदोषापेक्षयाविशेषः गृहीतव्याप्तिकस्येति साध्याभावादिमत्तेनतादृशधर्मेणानुपस्थितिरक्षणायामनुमानसहकारग्रहेणनिश्चितव्याप्तिकस्येत्यर्थः हेतोः
सत्त्वस्यतत्रधर्मिणिअनुमितेरेवोदयादिति पक्षवाचकपदेनतत्रोपस्थितेपि तस्यपक्षताव्यवच्छेदकत्वंकिंचित्करत्वात्तत्र हेतुमत्ताज्ञानेव्यभिचारज्ञानस्यैवाभावादिति भावः प
क्षलेनोपस्थितस्यपक्षवाचकपदोपस्थितत्वस्यअकिंचित्करत्वात्पक्षतावच्छेदकतावदनुपलक्षणतादृशधर्मिणोनुमितावभानेपिव्याप्तेर्गृहीतत्वात्अनुमितौव्यभिचारग्रहस्यसाक्षादविरो
धि[illegible]त्वात्व्यभिचारसंशयोपकिंचित्करइतिवोध्यंनवानुगतेपक्षतावच्छेदकमिसाहव्याप्तिकत्वेतिश्रावार्थेः पक्षतावच्छेदकस्यहेतुत्वानुपगमात्तन्यूनसत्त्वपदार्थसिद्धिरूपतं
पदार्थसाधनेपक्षतावच्छेदकभावउपयोगितः प्रकारमननुरूप्यवस्तुविचारेपक्षतावच्छेदकस्यापिहेतुत्वंसंभवतीसाहपक्षतावच्छेदकस्येतिननुअनुपयोगीहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यप्रवेशात्सा
सियहेत्वत्वतत्सिद्धौहेतुविशिष्टेसाध्यानुमितिःसिद्धसाधनेननसंभवतिअनुमेयस्यपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यसिद्धत्वादिति हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वानुपगमबीजंदूषयतिव्याप्तीति
इतिइत्थंकारिकायाः एतेनसमानाकारसिद्धेरेवविशेषितपक्षहेतुःस्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरणइतिव्याप्तिग्रहस्यासमानप्रकारकत्वेनानानुमितिप्रतिबंधकत्वमुचितमितिसूचितंन

अनुमितौ भानेतत्र परामर्शविषयतायाआवश्यकत्वात्तत्र व्यभिचार
संशयस्तर्केणैवहरतिभावः॥५

तथांअनुपयुक्तत्वात्॥५

श्रीराम॰
११

साध्येहेतुव्यापकतायांहेत्वतिहेतौसाध्यव्यभिचारशंकोत्पत्तिसंभवतिपरंतुहेतुव्यापकत्वंकिंविशिष्टस्वरूपादिसंबंधेनसाध्यभावशंकातुछेदकहेतुमत्त्वसामानाधिकरण्येनेतुकुतः॥४

तत्रहेतोरेवपक्षतावच्छेदकत्वात्॥२ भावस्य॰ भवच्छेदकभावः॥४

नुपरार्थस्यलोपोहेतुमत्त्वसाध्यवानित्युपादानाद्धेतुमद्विशेष्यकसाध्यवत्तत्वबुद्धेरुत्पत्तावुपादानाद्धेतुः साध्यसमानाधिकरणइतिशब्दज्ञानासंभवेनतादृशमानसज्ञानस्यावश्यंस्वीकरणी
यतयातादृशार्थोहेतुमान्साध्यवानित्याकारकबुद्धेरपिसंभवाद्दुर्वारमेवसिद्धसाधनमित्यनुशयेनाहहेतुमत्तावच्छेदेनेतिनचवाच्यंकिंतुहेतुमत्तावच्छेदेनसाध्यवत्तामानाधि
करण्यंहेतुसिद्धिरितिभावः पर्यायवच्छेद्यावच्छेदकभावोवाच्यव्यापकभावस्वरूपप्रकारतेचसमानेनवप्रकारतापाज्ञानेनतद्ज्ञानमनुमानादेवेतिवाच्यंसंसर्गतयातद्ज्ञानस्याधिक
प्रयोजनाभावात्हेतुमत्त्वसामानाधिकरण्येनसाध्यभावशंकायाः साध्येहेतुव्यापकतावच्छेदकनिश्चयादिति हेतोः मानसज्ञानेप्रकारतयातद्ज्ञानेसंसर्गतयातद्ज्ञानेविरोधकाभावात्तथाविसा
मान्यप्रकारकत्वेनानुपगमेऽनुमानेविनासकलहेतुत्वंकिंकरोतीसाध्यवत्तत्वेव्यभिचारस्यमानसार्थकत्वात्तादृशसिद्धिमंतरेणसर्वत्रहेतुमतिनसाध्यस्यपक्षधर्मताकतनिर्वाहइतिनसाउहेत्वंतत्ताहृ
शानुमितिव्यभिचारधर्मकसिद्धेरविरोधितोपगमेननिर्वाहः [illegible]स्यतदितिभावः नन्वंकुरसामर्थ्यंतदसामर्थ्याभ्यांकुसूलस्थबीजांकुरस्कारिबीजयोर्भेदसिद्धावपिनांकुरमकुर्वाणस्यकुसूलस्थ
बीजस्यपक्षिकत्वसिद्धिःतादृशसांकुरजन्मपूर्ववर्तिपक्षणावस्थानेबाधकाभावात्इतिचेत्तथाबीजपरंपरापक्षणिकत्वसत्त्वपोर्व्याप्तिरित्याशंकांपरिहरतिहीत्यादिना बुद्धेअंकुरेतिअंकुरमकु
र्वाणादितिअंकुरपूर्ववर्तिपक्षणादृतिबीजादितिशेषः तदकुर्वाणात्अंकुरकारिबीजमकुर्वाणात्अंकुरपूर्ववर्तुर्थपक्षणबीजात्तत्कारिणः अंकुरकारिबीजकारिणोकुरोसन्नितीपक्षणस्यबी
जस्यभेदसिद्धेस्तत्रिमेणान्वयः ननदकुर्वाणात्अंकुरबीजकारिबीजात्तत्कारिबीजादिकमकुर्वाणादंकुरपूर्ववर्तिपंचमक्षणीदिक्षणस्यबीजात्तत्कारिणः अंकुरपूर्ववर्तुर्थपंचमक्षणस्यबीजस्ता

कारिण

सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणे त्यादि॥३

नस्यतेषु अंकुरबीजप्रयोजकबीजसंतानेषु यद्यपि अंकुराद्यवहितपूर्वसंतानसंतानसूर्वसंतानसंकुराकारिबीजस्य तत्सूर्वसंतानसंकुराकारिबीजात् मेरसिध्यांकुरकारिबीजस्य सहशक्तिकत्वसिद्धावेव तत्र व्याप्ति
सिद्धिसंभवः तथापि भूयःसुस्थानेषु सहकारदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभिप्रायेण भूयःसुसहशक्तिकत्वसिध्यनुसरणं प्रसिद्धिसौकर्यार्थं तत्र तत्स्वतएव सहशक्तिकत्वसिद्धावनुमानवैयर्थ्यमित्यतश्चा
हसिद्धेति तस्मात् सत्तात् सम्भवत्रइति मात्रपदं तत्सम्भवार्थकं तथा च सत्तोत्पत्तेऽनुमानं विनापि सहशक्तिकत्वसिद्धिः सर्वत्रोक्तं युक्तमेव तत्रादिसत्तानुमानसार्थक्यमिति भावः नन्वविरुद्धधर्मसंसर्गा
सिद्धेरित्यस्य कोऽर्थः बीजस्य सामर्थ्यासामर्थ्ये असिद्धेरिति वाक्यं वा सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरोधस्य एवं नास्तीति वा नाद्यः करणाकरणरूपयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोरसिद्धेरिति वाक्यं वा सामर्थ्यासा
योः सामर्थ्यमेव सत्तात् न द्वितीयः स्वरूपयोग्यतत्तदभावयोर्विरोधस्य सामर्थ्यमेव सत्तारित्यतआह किंचिदिति अभिन्नत्वेनाभ्युपगतबीजेऽभयसिद्धेकारित्वतदभावरूपमित्यर्थः किंचिदेति
॥ स्वरूपयोग्यतत्तदभावरूपं चेत्यर्थः असिद्धमिति अभिन्नत्वेनाभ्युपगतबीजे सामर्थ्यतासिद्धमित्यर्थः तथा च तादृशबीजे विरुद्धयोरसिद्धेरित्यर्थकमूलसंसर्गाविरोधिभावः प्रसंगबीजमूलांश
सिद्धेर्दर्शयति यदि सारिणा परेति पक्षस्य लावच्छिन्नं यदि इत्यर्थः कार्यसामान्यमात्रमात्रमुख्यासाधारणविशेषतोऽकुरसामर्थ्यं न विशेषव्याप्तिग्राहकदृष्टान्तौलभ्येन यद्वीनत्वाभिप्रायेण विशेषतोऽकुरकारित्वसंभवात्सामान्यव्याप्तिं विशेषव्याप्तिं चदर्शयति पक्षार्थमंकुरं चेति एवं पदेत्र कुसूलावस्थानकालविशिष्टोपाधापि व्याप्तिर्वोध्यानदानीमपि कस्यचिदंकुरो
पधायकत्वेन दृष्टान्तस्योलभ्यात् सहकारिमध्यमध्यासीनमिति पावनसहकारिसमवहितं कार्यं तत्र जनकं तथा विधस्येत्यर्थः आद्यादकस्य परोपयोगमेव प्रसक्तिं दर्शयति अंकुरस

मघ्यदिसद्दि॥२ सामान्यन्या स्यभिप्रायेण॥१ विशेषाभिप्रायेण॥१ परेनैयाभिक॥१ वस्तुनः॥२

लघटके त्यर्थः॥४

इति॥ तत्कालावच्छिन्नस्य पाद्यापादकयोरेव पर्यवसानं तेन नोत्तरत्रैव विरोधः॥१

प्रकृतसाध्यानुमितिप्रयोजकता॥२

मर्थे चेति इसतः प्रसंगइति कुसूलस्थबीजे यद्यंकुरसमर्थं स्यात् तदा तादृशमेवांकुरं कुर्यादिति प्रसंगप्रसक्तिरित्यर्थः अयं च विषयपरिशोधकः तर्कः कुसूलस्थबीजेऽसामर्थ्यसाध
कविपर्ययानुमाने आहार्यविपरीतशंकासामग्रीविघटकतयोपयुज्यते व्याप्तिरेकस्य हेतुसाध्ये सारेणापि अन्यथासिद्धेर्यत्र इति मन्यमानैरनार्यैर्व्याप्तिरेकस्याप्तेरन्वयेगमकतानभ्युपगमात् विपर्ययानुमा
नोपयोगिनीमन्यथाप्तिमेव संभवाप्तिमाश्रयेत्यन्वयदृष्टान्ते तद्दर्शयति यथा देति परात्रदेति व्याप्तिमोगिन्येवान्वेतिनत्वभावेव व्याप्तिमोगिनि कालान्तरेऽकुरप्रसंगे यद्रूपावच्छिन्नयोरापाद्यापादक
भावः तद्रूपावच्छिन्नव्याप्तिमोगिताकाभावयोर्नैहेतुसाध्यभावइति विशेषात् तत्रैवभावतापि इति विरुद्धः विशिष्टापादककतर्कस्य विशिष्टापादककोटिकशंकाविरामसामग्रीसंपादकत्वे विशेष्यकोटि
कशंकासामग्रीसंभवेन विशेष्याभावेन विशेष्याभावानुमानापत्तेः न च कालस्य व्याप्तिमोगिविशेषणत्वे सामर्थ्यसामान्यविरोधिनोऽसिद्धिः कुसूलावस्थानकालावच्छिन्नयोः सामर्थ्य
तदभावस्य तादृशमेव सामर्थ्यं नैव विरोधादिति कालांतरेऽपि सामर्थ्यानुपपत्तेरसिद्धेः सामर्थ्यस्य स्वरूपयोग्यतारूपस्य सामर्थ्यस्य पावदस्तित्वापितपात्रहानिः किंचित्कालावच्छिन्नतदभावस्य संभवात् तादृ
शाभावस्य सामर्थ्याभावविरोधितया विपर्ययेपसर्धमतांपदर्शयति न कारेति चेदिति विपर्ययः एवं रूपो विपर्ययानुमाने सामर्थ्यं चेत्तत्तत्रैव विशेषतोऽकार्यतामर्थ्यं विपर्ययोजनमहेतेनेति संयोगादे
रिति स्वमते उत्तरबीजसंतितन्मते पक्षे तदपमेवजननाभ्युपगमेन सामान्यतः कारित्वस्य कुसूलस्थबीजे सत्वेन तत्रैव नियामिकानामिष्टापत्ति
रूपापरैः संयोगादेर्जननाभ्युपगमेऽपि उत्तरबीजकारितोपगमेन मतदपएव विपर्ययानुमाने स्वरूपसिद्धिरूपाहानिः स्यात् सा न भवतीत्यर्थः कालांतरमीवप्रयोजनं दर्शयति कालांतरे चेति से

कुसूलस्थदशापन्नमेव बीजं समर्थं तदेव च सहकारिसमवहितमिति तार्किकैरिष्यते ३

क्षेत्रस्थबीजस्य ४ प्रसंगहेतोराषाढस्य ४ विशिष्टाषाढेत्यादि २

त्रस्थतादशायांचेत्यर्थः अंकुरजननेति आषाढमेघे कुसूलस्थबीजस्यैवांकुरजननोपगमे विनतर्कैरदोषत्वात्तः कारिभेदस्य विपर्ययानुमानहेतुत्वेन तत्संदिग्धासिद्धैर्वेत्यर्थः यद्यपि कारितासं
ज्ञाभावस्यानुमाने हेतुत्वेनासिद्धावकाशः अंकुरकारितपि बीजे कुसूलस्थतादशायां तत्कारितासंज्ञाभावस्याषाढमत्रसिद्धत्वान्न तथापि प्रसंगेलोकोऽनभीष्टेऽङ्कुरपुत्रा विपर्ययेणिकाला
तभीष्टसाधनकत्वमिति भिन्नेयं अन्यादृशप्रसंगे विपर्ययप्रयोगमूलकाभावस्याणांमतमुपन्यस्य दूषयति यदि अंकुरसमर्थमिति अंकुरसमर्थं सहकारिसमवहितं बीजमिष्यतइति अन्य
थाऽसमर्थकुसूलस्थबीजात्सहकारिसमवहितस्य समर्थेन भेदसिद्धिप्रसंगादिति भावः अनभ्युपगमे नेति पक्षद्वयादिः स्थेऽपि कारिणा कुसूलस्थस्यापि सामर्थ्याभ्युपगमे न तस्य क्षेत्रस्थतादशा
यां तत्स्वीकारे भेदकाभावस्य कोऽपि भावः अभ्युपगमे तेनेति पाकपूरितं प्रसङ्गस्य अनुषज्यते कारणस्य सामर्थ्यं यदर्थतया विरहे कार्यं हि कारणमित्यादि विनर्कानवसरः इत्येतस्य तथा संघटयति सामर्थ्य
कारणत्वमिति फलोपहितत्वं परिफलवैशिष्ट्यं तत्कारणतावच्छेदकं तत्रोक्तकारितत्वस्याभेदस्य संभवः कारितिस्तेत्रस्थबीजेऽङ्कुरदर्शनमेव वर्तमाने फलवैशिष्ट्यस्याभावात्तदिति साध्याविशेषप्रसंज
नासंगतिः तादृशकारणस्य तत्रत्यतेकचिदपि प्रसिद्धिविरहेणांकाभावस्य दत्तपाविनर्कानवकाशश्चेति फलोपधानं च्याचष्टे फलोपधानं चेति फलाव्यवहितेति तत्फलयोग्यत्वेसतीत्यादिः तदेव क
रणमिति तथा च नैसामर्थ्यस्य करणत्वं पाविनर्कसंगतिरिति भावः साध्याविशेषं घटयतु माह कारितं चेति तदेवेत्यनुषज्यते योग्यतायां दार्थो परिस्वरूपयोग्यतैव तत्सहकारिसमवधानरूप
तपाविनर्कीनघटनात्स्यात्तत्तत्साधारणयोग्यतायां दार्थे दर्शबीजतारेः स्वरूपयोग्यतास्वरूपपाविनर्कसंगमायतत्स्वजनकतावच्छेदकतेनतथात्वं दर्शयितुमाह चेति मापीति जनकतावच्छेदक

यति योग्यतापीति १

इति पूरणमुत्तरत्रापि नहि द्वितीयसूत्रेपि अन्यथा योग्यतापदस्य स्त्रीलिंगतया तदर्थस्य स्वेन तत्रापि पुल्लिंगतानुपपत्तेः तदुत्तरं चपक्षे १

प्रसंगे २ ३१

रूपस्वरूपयोग्यतैवमनभेदे नभिन्ने सभिन्ने साहबीजतारिकुर्वद्रूपसंवेति आदिनासलिलतादिपरिग्रहः नाथ इत्यस्य कारणमित्यर्थेन पुल्लिंगतानुपपत्तिमाशंक्याह स्यादिति एवं पक्षे पूर्वं मूलस्य बु
तसामर्थ्यस्य कारितरूपतेत्यभावस्याधनेकारितात्वाभावरूपहेतोः साध्याविशेषेणिसामर्थ्यरूपाषाढके आषाढाविशेषसत्तासाध्येसारिमूलस्य दूषणाद्दूषणतानिर्हाणप्रसाध्यपदस्यानुमेयार्थकतांसंजाति
साध्यमिति अविशेषप्रसंगादिति आषाढाषाढाषाढकयोरविशेषे आषाढाभावस्य प्रसंगेऽभयसिद्धत्वे आषाढकस्य प्रयोगमुपगतस्य संभवः आषाढकस्य प्रयोगमुपगतत्वे चेत्यपि शंकाऽनुमाने च हेतोः साध्या
विशेषे संदिग्धासिद्धिरिति दूषणयोरेकतरेण तुल्यावस्थितिभेदे विलाभार्थ्यकारितयोरषाढाषाढकयोरभेदे नोक्तरीत्या परिहारसंभवइति आहत्रीसारिमूलस्य गतिरत आहसमर्थेति अभिधानात्तद्विशिष्टस्य
प्रयोगाविवक्षयात्तेसाध्याविशेषइति सामर्थ्यकारितयोरभिन्नयोरषाढाषाढकभावविरहादिति भावः असमर्थकारितयोरषाढाषाढकभावरूपयोः सामर्थ्यकारितरूपभावाभावरूपयोः सामर्थ्यकारितरूपभावाभावमनिरुक्तताभिमाने नेदं आहस
भेदेनविरोधोहिनमूलमिति तत्तत्पदेन यथासंख्यं योगाद्दत्तिभेदोऽव्यवहितवाक्येपि क्रमाद्दत्तिसूचयितुं तदुत्तरपक्षे रिति सत्तासत्तासामर्थ्यकारितासत्तयेति तदुत्तरपक्षे रिति प्रसंगात्तदाह दस्यधर्मी
तरविरोधाप्रयोजकत्वात्तयोर्धर्मयोर्विरोधाद्वेदसदेकतरस्यावस्थितिप्रसक्तेरन्यतरस्यावस्थितिप्रसक्तेरिति भेदस्य चावस्थितिभेदस्य चावस्थितिभावस्य दस्यतत्तोभ्यस्यावस्थितिरिति प्रतिपादितं तदूर्ध्वं
परत्वशंकानिराकरणीयं चेत्यविशेष्यसेति आश्रयसेति पावत्तत्रयमेव विशेष्यावस्थितिर्नैतयासत्वनत्वादिसाक्षिविनर्कविषयतइति सत्यपि तुविशेष्यत्वमाश्रयत्वपर्यवसितं तन्नैतत्रभिन्नतयाप्यस्य
त्वं पयाश्रुतमेवंगोरवादिति सत्यपि तुआश्रयपर्यंतोपयहपदप्रतिपाद्यार्थकपरिसाणपदसंज्ञधर्मीव्यावर्त्तकेतिरकधर्मीआश्रयभेदप्रतिपादितं तद्वच्छेदकत्वमपि सेत्यर्थः अस्तोभयथाविनर्कसंगम

[illegible]

[illegible]

[illegible]

MEMORIAL

समर्थाकारिआ इत्योरेकतरस्य तद्वृत्तिअन्यतराभावनियमेनेति धर्मिणीत्यादिः धर्मिणि असमर्थाकारिआ इत्योर्व्याप्यव्यापकभावाभिमतयोर्योगभावो तदन्यतरनियमेनेत्यर्थः एतच्च बाधाभिप्रायेण तदन्यतर
संगादिति स्वविषयगतभावतायोगो दोषः आशयस्त्वयं स्फुटयति सामानाधिकरण्येति विरोधः विरोधेन आश्रयसिद्धिः एवं बाधस्य नविरोधादिति मूलं सामानाधिकरण्यार्थकं किंतु परस्परव्यापक
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिसर्वार्थकं परस्परव्यापकाभावप्रतियोगितादिसर्वार्थकं वा सा सामानाधिकरण्यविरहरूपविरोधो हेतुः तद्धेतुतापात्तादृशविरोधोपस्थितेः विषयभेदे अकारिआहृत्तिअ
तिरेकादसमर्थाकारिआहृत्तिव्यतिरेकसाधने व्यभिचारः आहत्योर्विरोधेऽसमर्थाकारिआहृत्तिरूपसाध्याभावेऽकारिआहृत्तिव्यतिरेकरूपहेतोः सामानाधिकरण्यस्य वश्यकत्वादिति भावः आहत्योरिति मूलेनोप
स्थितहृद्येकैकमाशे पञ्चतिक्षेपान्वयः उपदर्शितात्मानमिति असाव्येकतरमात्रेणापरस्परेणापेक्षणेनमयेत्यादिः एतत् सूत्रनाभंगार्थमुभयपक्षनिराकरणलाभार्थं द्वितीयपक्षे दूषणं दूरमिति
पवत्वेति अनयोः परस्परकृतस्य पक्षस्य पक्षस्य शास्त्रेऽभिचारः द्वितीयपक्षनिराकरणहेतुलाभाय व्याचष्टे अभिचारयोः पक्षस्य कमिति एकतरमात्रस्य पक्षस्य उभयपक्षसंगात्तेतरसमर्था
कारिआहत्योरेकैकपरत्वाभ्युपगमे पक्षैकपक्षसंगदूषणसंगमयतिसामर्थ्यमेति सूत्रनाभंगापत्तिरोभयोरभिचारपक्षे पक्षसंगदूषणस्यैवबाधकतापरत्वं दर्शयतिमिथ इति पक्षसंगयोरिहापत्तिशंकानिरासमि
तथा चेति अभिचारः तर्कानुमानयोर्मूलीभूतव्याप्तेः अकारणेऽकारणोपगमे असमर्थस्य कारणत्वे असामर्थ्यकारित्वयोरुभयसिद्धौ विरोधो बाधकः तनुमपातयोर्विरोधोनाम कार्यस्य तत आहविरोधाय
चेति कथिरूपधर्माध्यासइति सेऽसमर्थस्याकारित्वोपगमे कुतस्तस्य पक्षस्य पोः सामर्थ्यस्वीकारसंभवादिति भावः एकस्मिन्नपि नानाधर्मोपधानात् उपाधिभेदेऽपि क्वचिदनुगतसंगतेः नाप्यु

करणोपगमे २ पु४
विरोधः १ =

समर्थस्याकरणमित्यादिमूलेन ४

नाप्युपाधिभेदादिति ५) ५ पूर्वोक्तात् २)

दिः २ स्वविशेषणं ५)

पाधिभेदादिसादेरर्थमाहनन्वित्यादिना स्वावच्छेदक स्वस्वविशेषणस्य उपाधिर्विशेषणं तद्विशेष्यभेदादित्यर्थः तादृशहेतुकार्यतानियतस्य दृष्टान्तेनघटपटप्रागभावत्वेति आहत्यभेदादिति प्राग
भावध्वंसस्वरूपेर्थः ननु परोक्षप्रागभावरूपयोः ध्वंसप्रागभावयोरसत्वेन कथं तद्भेदस्य भेदकत्वेन तत आहपरोक्षेति ननु कार्यतानियतत्वे प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वेन तस्य तद्घावर्त्तध्वंसप्रागभावभेदो देवभे
दो न तद्वतोर्भेदो नेति तस्य भेदकत्वमतो ध्वंसप्रागभावयोराहत्तेन तदुभयपक्षसमं तन्मर्मभिर्निर्वक्तिप्रागभावेति प्रागभावत्वध्वंसत्वयोः स्वावच्छेदकोपाधित्वनिर्वाहाय प्रतियोगितत्वमुपेत्य ध्वंसप्रागभावयोरवच्छेदक
त्वप्रदर्शनेऽभयत्र विशेष्यसत्त्वस्य भेदविरहेऽपि विशेषणभेदेन विशिष्टस्य वैलक्षण्यवत्त्वं तेषु प्रदिवैलक्षण्यं सामान्यतो रूपादेव साधाविशेषप्रतीतिरिति भावः न चैवमवच्छेदकोपाधिआहत्यभेदप्रयु
पाख्यानविरोधः उपाधिभेदेनाप्युपहितविशिष्टवैलक्षण्यप्रतिदृष्टान्तेन तथा भावादिति वाच्यं आहत्यभेदेनेति मूलानुरोधेन तेन कार्यतानियतत्वे आहत्यभेदप्रयुक्तपाख्यानविरोधः

यदाश्रयः २) पावच्छेदको ३
वाहनिभेदः २)

पु६

शब्दाश्रयत्वात् २)

स्वावच्छेदकोपाधिस्वस्वतन्त्रोभयसंमततयानन्तिरकरणायोगः५)

तथानिरुक्तायोगाद्धेयंपूर्वस्यतिविरोधसंपादकइतितथाचबोधकशब्दानुपूर्वीदिरूपोपाधिभावर्गभेदादेकानुपपत्तिरितिपक्षेनेतिमूलार्थः बोधकशब्दानुपूर्वीदिभावर्गभेदस्यबोध्यैकाविरोधित्वेनानुपूर्वीदिभेदेनार्थभेदइतिपाठेत्वानुपूर्वीदिभेदेनतद्भावर्गशब्दभेदस्यावश्यकत्वात्तस्यचपर्यायतावच्छेदकत्वस्फुटतरं॥पर्यायतत्वपटकानुपूर्वीदिभेदस्यतत्पदकार्थेप्रयोगात्तत्कालादितिनतुच्छेदपक्षजकतयापूर्वपतिबोधकशब्दभेदेनेतिभेदोवैलक्षण्यंतुप्रयोगानुपूर्वीदिभावात्कुतस्तुस्फुटमितुपर्यायत्वनिर्वाहिभिन्नयोरितिभिन्नयोर्भिन्नानुपूर्वीकयोर्भिन्नशक्तिकयोर्वीप्रयुक्तिशब्दस्यार्थतावच्छेदकतोपगमेनप्रकारभेदेनाप्रयोगादकभावोऽप्रीभेदेऽपिसंभवतितथापिसमर्थपदबोध्यतायाःपोषणतासाधारणतात्तत्सत्त्वेकरूपतयाशाब्दबोधेसितंमूलेविकल्पभेदोविकल्पवैलक्षण्यंतत्रउपाधिरिसेतन्मानानुबंधनेपूर्ववत्तात्पीयस्यौनन्वयोनःपाकपूरितशेषभागसहितंतद्दनुबंधयतिविरुद्धौउपाधिरिसादिकमितिमूलेसरूपकतत्सतेसिस्वविषयकतानिष्टतद्व्यक्तितत्वरूपवैलक्षण्यपक्षेसमर्थःअसमर्थयाहतेरविज्ञानाज्ञानविषयासंबंधयाहत्तीनामपिमिथोभेदपक्षगतअत्रचेत्यपत्तिनिरुक्तेविरुद्धौतुथाचेतिभिन्नविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरपत्यादिहेतुनाभ्युपगमःतिपक्षगादितिभावःनचविषयभेदेपिप्रकारैक्यापेक्षयाव्याप्तिसंगतइतिवाच्यंप्रकारस्यापिविषयतयाप्रदेशस्यापेक्षयमयोगौतद्बीजतादिरूपोपयोगतायाःतत्कारणशक्तिनियतत्वसंभवात्कारणताजातीयेसुक्तमूलस्यसिद्धसाधनपदस्यापत्तिपरत्वेनसंभवतिकुमूलस्यबीजेकारितस्यतायाःप्रत्यक्षहेतुत्वसिद्धिपदस्यविपर्यपातुमानेहेतुत्वसिद्धिपरत्वासंभवकारितायाःरूपहेतोरुक्तपक्षेऽभर्थसिद्धसाधनआहसिद्धसाधनहेतुत्वसिद्धिरितिविपर्ययपक्षगोरितिपथासंस्मरन्नयःयदिसादिनापसुद्दिष्टसाध्यतासंतेनपुनःसिद्धसाधनमेवाभिहितंतत्रपौनरुक्त्यंकोनिरसितुमाहविपर्ययपक्षतिकोनामभ्युपगच्छतीत्यं

श्री राम॰
१६

विषयकृतस्यविषयविशेषविषयकस्यतानस्यविषयभेदेअपेक्षातानविरोधेविषयभेदस्येसन्योन्याश्रयः३)

ता३ साधन पर१ नर१

तेनेत्यनभ्युपगमेसिद्धसाधनाभावेनैहेतुत्वसिद्धसंभवोदर्शितःसहकारिसमवहितैःकरोतेवेत्यपगमेकारित्वसाधनएवसिद्धसाधनंलभ्यतेनतत्कारित्वसामर्थ्याभावसाधनेइतिशंकांनिरसितुमुक्तंकरोतिसहकारिसमवधानरूपोपयोगताभ्युपगमेतद्भावसाधनमूलविवादबीजनिरुक्तरूपतायाःमूलभावेऽपिकश्चिदितिनतेतद्बीजतितथाकश्चिदभ्युपगच्छतीतिनेत्यर्थःअर्थतइतियोपकाभावस्यव्यापकाभावनियतेइतिपर्यंतेनेवनतेतद्बीजस्यसमविर्वाहात्करोतेवेतिपक्षाभ्युपगमूलाउसारेणकारितापादनेरप्रयत्नितिपरतयाकेषांचित्सिद्धसाधनोपदर्शनमुपन्यस्यतिप्रतिसहकारिसमवहितेपक्षेऽनुपयतिरेकस्यसविषयताभावात्अनुपयतिरेकपदंतद्दीनरत्वोपचारेणअनुपपत्तिधरतयाराबंकुरोपयोगतासत्ताकथंतत्सबीजतत्सरूपतेतिशंकानिरोकरोतिबीजमितिनतुबीजस्यांकुरजनकत्वंअत्रतावपत्तितेनत्वापयमतेःकुरोपादानतासंभवात्तदेवपवेनापिसत्तिनबीजसत्तेइत्यातरजननसंभवात्बीजविनाशएवतज्जननेबीजस्यनिमित्ततापाश्चात्यपोगादिपतआहतत्रेतिएवंबीजस्यांकुरजनकत्वमुपादानतयाइतिमतेनेतिपराभ्युपगमेनकलमवंपवोपवेतिएतत्रविरुद्धपाकमतेबीजपाकमतेबीजारंभकद्वयणुकपर्यंतविनाशएवपरमाणोश्चांकुरादिसजातीयरूपाभ्युपत्तयोपरमाणुपोद्वयणुकादिक्रमेणांकुरोत्पत्तावीजारंभकस्थूलावपवानामंकुराजनकतात्परमाणुद्वयत्रयाष्टकाष्टकानामनभ्युपगमादसंगतेःस्वविरोधादिमरवपवेपएवांकुरोत्पादसंभवात्तादृशजातेरप्रामाणिकत्वेतत्प्रामाणिकत्वेतत्प्रामाणिकत्वेनबीजतितिजातिभेदपक्षस्यशालितादिपरमाणुपक्षमंतिरोचिकीर्षुराहकुर्वद्रूपेतिनतीपपक्षेलोलत्वसहकारिसमवहितसचरमकारणत्वसत्त्वयोग्यतायुक्तादपतिचरमेतिउत्तरकालेकार्योत्पत्तिक्षणोका

बुद्धिमिति
नन्वपरमाणुद्वयांकुरजनकतावच्छेदकेनैजात्यंस्वीकार्यमतआह२)

ता२ नि:३

नि२

२ (तथा च निमित्तासमवायिनोरपि न हानौ न कार्यकारित्वाभावे)

र्यकारित्वाभावः तत्कार्यस्य सहितस्य कस्यचित् संबंधाभावः सहकारीति तत्कार्यप्रागभावस्येत्यादि यथा अत्र कार्यभावादिगर्भे निमित्तासमवायिनोरिति सहकारिसमवधाने विकारणत्वकार्यत्वस्य निमित्तासमवायिनोः कार्यभावस्य समवायिकारणाविरहप्रयुक्तस्य सहकारिविरहाप्रयुक्तत्वादिति भावः उपादानस्येति सहकारिसमवधानेऽपि तेनैव कार्यं सत्यार्थस्य स्वाभावच्छिन्नसहकारिसमवधानधर्मभावत्वमेव कार्यभावत्वं प्रयोजकं इत्यस्यैव पक्षस्य संभवति न तु समर्थेनैव तथा वक्तव्ये सहकारिविरहप्रयुक्तकार्यभावत्वस्य प्रसिद्धमेवेत्यर्थः साधनविकल्पत्वं प्रसिद्धनाभावत्वं तत्राऽसाधारणः साधारणप्रसिद्धानां तरभावो द्वावनासंभवादतो व्याचष्टे तदप्रसिद्धेति प्रहाभावः ग्रहासंभवः भावत्वाप्रसंगादेकोऽपरस्याकोऽपि माहन्यथा चेति अत एव तद्रूपप्रतियोगिप्रसिद्धेरेव अतः साध्यसाधनाभावस्य प्रसिद्धेः एकस्यापीति प्रसंगस्य विपर्ययस्य वेत्यर्थः प्रसक्ताभावेन हेतुना प्रसक्तनिराकरणायोगात् सविकल्पकाभावेन निर्विकल्पकनिराकरणपरत्वप्रसहिनप्रसक्तेरित्यादिकं आचष्टे प्रसक्तमिति प्रसिद्धमिति तत्र चकरणोत्तरीयेति भावः ननु सविकल्पकाभावो न निर्विकल्पकं प्रकारस्य तत्र आहुः तदभावइति सविकल्पकाभावइत्यर्थः तत्राप्यभिमतत्वादिति सविकल्पकाभावे निर्विकल्पकस्य प्राप्तिः कल्पादिति भावः बीजमंकुरं करोतीति प्रसंगं कुर्वद्रूपत्वसाधकमिति सर्वं कोनिराकरोति बीजमिति प्रलोपहितं प्रलोपधानविशिष्टं अंकुरोत्पत्तिप्रयोजकतावि शिष्टमिति प्रयत्नः उत्पत्तिप्रयोजकतायाः करोत्यर्थत्वात् वैशिष्ट्यस्य स्वात्वार्थत्वादिति भावः ननु उत्पत्तिप्रयोजकत्वं प्रयुक्तत्वं प्रसक्तिप्रसक्तानां एव तदा पूर्वपक्षेण तथा च वहाराणुप्रत्तिः परिचकारात् स्वरूपतः स्वतः तथा प्रसंगस्य साध्ये नाह्यप्रलाभ्यवहितेति प्रसंगस्य कालवृत्तित्वविशिष्टसाध्यप्रसिद्धौ तु प्रसंगधर्मता विशिष्टलिंगस्य प्रसिद्धात् तदभावो द्वावना

अप्रसक्तमिति अनुभूयते अ१ तत्र प्रतीयतइत्यर्थः कल्पेद्रूपत्वे प्रसक्ते इति प्रसंग ता२ कवा४ द्वा१ कर्तृता पाऽभिधाकत्वमिति रिह अनुभूति अर्थप्राप्तेऽनुभवनमिति तत्रा

चकर्तृत्वं वक्तीति भावः करणं प्रसिद्धानुभवप्रयोजकं इत्यर्थः तेन कर्तृता पाऽभिधाकत्वमिति रिह अनुभूति

सारपुस्तकं

श्रीराम. १७

अकरणं प्र किं जातिभेदरूपः सहकारिलाभालाभरूपो वेत्यत्र) प्र२

संगतेः लिंगाभावादिति आचष्टे। साध्यप्रसिद्धेति। ननु बीजादेरंकुरकरणाकरणे कुर्वद्रूपत्वतदभावप्रयोज्येऽपि तत्प्रसिद्धिरित्यर्थिकापरिचकत्वादिति शंकानं संगच्छते बीजतत्तदभावयोरेव तत्प्रयोजकत्वसंभवात् साध्यप्रसिद्धिदोषात् द्वाभ्यां तु कुर्वद्रूपत्वसिद्धिरित्यर्थः कोनिराकिकीर्षुस्तं कामि पाप्यं स्पष्टयति तत्र जातीयत्वेति बीजत्वाभावत्वाभ्यां विशेषेऽपि कस्यचित् बीजस्य करणं कस्यचित् बीजस्याकरणमिति बीजत्वाभावत्वधर्मतदभावयोः प्रयोजकतामंतरेणोपपद्यतइत्यर्थः करणोपपादकतयेति बीजविशेषस्याकुरकरणाभावकबीजत्वाद्यहेतुधर्मप्रयोज्यत्वं क्रमेणोत्पत्तिर्नथा च तत्साध्यप्रसिद्धिरामात्मतः तत्प्रसिद्धिरिति भावः तादृशधर्मस्य कुतो जातिरूपतेत्यत आह परिशेषादिति तत्प्रयोजकोपाधिबाधेनेत्यर्थः परिशेषाभिधेयत्वे तत्रिरसनीयमिति भावः कुर्वद्रूपत्वस्याकरणानुपपादकत्वात् तत्प्रयोजकविशेषाकथनेन प्रयोजकत्वं विशेषाकथनेन प्रयोजकत्वं विशेषाकथनेन प्रयोजकत्वं वि

यमिति भावः अंशेपकरणं परिसहकारिसमवधानेकरणं इत्येवं संस्तंतदासहकारिसमवधानवतत्तत्सर्वसंबंधोक्तबाधकाबकाशस्तोऽशेपकारित्वमन्यथा निर्विकल्पिकोऽसनीति विलंबकारित्वेपि सामग्रि
करणाव्यवहितोत्तरकालहेतिकार्यमात्रजनकत्वसंभवात् अत्र संभवः सोऽसमव्यवहितोत्तरत्वं च सामग्रिकरणसमग्रध्वंसामग्रिकरणतंतादृशकालहेतिकार्यजनकत्वं च विलंबे
नांकुरजननेविकार्यंतरमारामाप्तिसंभवतीति मात्रपदेन बकार्यपदसांकुरपरत्वेनापदोषः इति वाच्यं भावसामान्यसांकुराजनकतपामूलेचभावमात्रस्यैवतत्स्वभावत्वात्तेकालद्वितीयेनांकुरस्यकार्य
स्वविशिष्टोपादानासंभवात्मात्रपदमनुपादानपदमेवतथोपादानेअंकुरत्वमकारणस्वाशेपकारित्वमिति बाधस्यमाणप्रसंगविपर्ययोः संभवेनपरस्परांकुरप्रसंगविरोधाच्चतादृशका
र्यमात्रकारित्वं चसामग्रिकरणकालध्वंसामग्रिकरणकालतोद्वितीयकारित्वे सतिकारित्वंतथात्वेसतिकुरादिकारित्वमेवांकुरादाशेपकारित्वंवोध्यं लक्षणांतरमाहसकार्येति स्वकार्य
प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावाधिकरणक्षणाद्वितीयत्वमित्यर्थः अत्रविनाप्रभावंकेपेध्वंसत्वघटितप्रागभावत्वंसद्विधानिवेशेनगोरवात्प्रागभावत्वंध्वंसत्वं चैकैकधानिवेशलक्षणांतरमाहस्व
कार्येति समानकालीनत्वंतदधिकरणक्षणाद्वितीयत्वेनापमाशेपकारित्वमदार्थः स्वतोलक्षणांतरमाह स्वोत्पत्तीति सामग्रिकरणकालध्वंसकालेपकारितदन्यत्वे सतिकारित्वमित्यर्थः तादृशकारि
त्वस्योत्तरोत्पत्तिरूपत्वसिद्धः ननुपदिप्रागभावासीति प्रसंगेनेयदिकुर्वेत्यस्येत्यस्यपो[illegible]रसाधकतयोपन्यस्तंतदासामर्थ्यहेतुकप्रसंगपरित्यागेनसामर्थ्यविनर्क
नावसरेतदुपन्यासविरोधइत्यतः कुर्वद्रूपत्वव्यवस्थापनपरत्वंतन्मूलस्योपपादयतितथाचेतिनतु कुर्वद्रूपत्वजातेरेवश्यकत्वंसेत्र

स्यबीजकुसूलस्थबीजव्यावृत्तांकुरकुर्वद्रूपत्वसिद्धौ विशेषतस्तत्रकुसूलस्थबीजव्यावृत्तांकुराशेपकारित्वसिद्धेरुपयोगि
तयातत्कारिपक्षकांकुराशेपकारित्वाभावहेतुकांकुरकारित्वाभावप्रसंगमूलभूतांसामान्यव्याप्तिं दर्शयतियन्नेतिसक
लकार्यमादायैवालीकस्यदृष्टांततासंभवतीतिदर्शयितुंयथालीकमिति प्रसक्तापत्तौकार्यांतरकारिणोपिदृष्टांततासंभव
तीत्यभिप्रायेणयथाशिलेतियन्नांकुराशेपकारितन्नांकुरकारियथाशिलाशकलमितिविशेषव्याप्तिर्द्रष्टव्याअतोयत्व
तत्वाननुगमेनसामान्यव्याप्तेर्विचारासहत्वेपिनक्षतिः अतएवविपर्ययेविशेषव्याप्तिर्वाहयद्यदंकुरमिति ननुमूले
परस्पराश्रयाभिधानमसंगतंधरण्यादिरूपदृष्टांतेआशेपकारित्वसिद्धौव्याप्तिग्रहेणानुमानप्रवृत्तिः ततोबीजेआशेप
कारित्वसिद्धिस्तथासतिबीजदृष्टांतेनव्याप्तिग्रहेणानुमानप्रवृत्त्याधरण्यादिभेदेनसिद्धिरितिक्रमेणचक्रकस्यैवप्रव
त्तेरित्यतआहचक्रकेपीतिपरस्पराश्रयत्वमव्याहतमितिस्वापेक्षसापेक्षत्वमेवान्योन्याश्रयः अपेक्षाचसास्वात्परंपरासा

धारणीतिपरंपरयाअपेक्षणीयापेक्षत्वरूपचक्रकेअन्योन्याश्रयत्वमसतमित्यर्थः ननुकार्यजन्मकथमासेपकारित्वेप्रमाणी
भवेत्अन्यादृशकारित्वेनापितदुपपत्तेःअनुमानविधयैवतस्यतथात्वेसाध्यप्रसिद्धेरपेक्षणीयतयापरस्पराश्रयग्रस्त
त्वादित्याशंकांपरिहरतिआक्षेपेतिआक्षेपकारित्वविलंबकारित्वरूपविशेषद्वयातिरिक्तकारित्वस्याभावात्कार्यानुत्पादप्रसं
गेनविलंबकारिताबाधेप्रसिद्धकारित्वसामान्यसाधककार्यजन्मात्मकप्रमाणादेवासिद्धाक्षेपकारित्वसिद्धिरित्यर्थः विलंबका
रित्वभावानुदयात्कार्यानुत्पत्तिप्रसंजनेसर्वदाकार्याजननमेवकार्यानुत्पत्तिः तयासमंकारित्वघटितापादकस्यविरोधप्रदर्श
नपरताविलंबकारित्वभावस्येत्यादिमूलस्यनसंभवतिविलंबकारित्वस्यसर्वदैवाकारिणःकारितारूपत्वेनतादृशापादकस्ये
कदाप्यसिद्धेःकदाचिदकारिणःकारितारूपत्वेतेनसमंकार्याजननस्यविरोधसंभवेपिव्याघातभयेनतत्रग्रंथेनतादृ॥रामः॥
शार्थएवनिर्भरस्यकर्तव्यतयाव्याघातप्रदर्शकग्रंथस्यतादृशार्थपरताविरोधादतोविलंबकारित्वभावस्येत्यादिमूलस्यप्रथ ॥९९॥

मपक्षेआपादकाप्रसिद्धिपरतोतत्रचेत्यादिमूलस्यचद्वितीयपक्षेकार्यजननाविरोधेनकार्यजन्मनोविलंबकारित्वाप्रतिक्षेप
कत्वेनेतरबाधानिर्वाहपरतोदर्शयतिविलंबेहीतिएवंचेत्यादिमूलस्याजागरूकमेवेसंतस्यभावार्थं संवलितमर्थमाहतथा
चेतिबीजत्वंकुर्वद्रूपत्वंचविशिष्यानुपादायांकुरकारणतावच्छेदकत्वेनसामान्येनसामर्थ्यस्यतत्कारित्वापादकत्वंमूलादू
षितंन्यूनताभंगायदूषयतिएतेनेतिसारिताएतेनसहकारिरूपसाहित्यस्यकरणप्रयोजकत्वेन इतिपरास्तं एतदेवविद
णोतिस्वरूपेतिसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावबोधः सहकारिविरहदशायांकार्यवत्वासंभवेनएककालोतर्भावेणसामर्थ्यका
रित्वयोर्व्याप्तोविरोधेपिकालमनंतर्भावाव्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तोनविरोधइतितत्पक्षेकालभेदानंतर्भावेस्वयंदूषणदानायत
दंतर्भावेचतस्मादित्यादिमूलंयोजयितुंतमंतर्भाव्यवितर्कयतियद्यपीतिएवंप्रसंगःएतादृशव्याप्तिमूलमापादनंयोगपद्ये
नकालभेदानंतर्भावेणएककालोतर्भावेणेतितुसमुदायार्थःप्रथमकल्पएवविश्रामात्विरोधेनव्यापाद्यापादकयोर्भावाभा

वरूपत्वेनतथाग्रहासंभवात् अवच्छेदककालैरमनंतभाव्यसामानाधिकरण्यग्रहासंभवात्पूर्वापरकालावस्थायित्वलक्षणस्थै
र्यं तादृशावस्थायित्वलक्षणस्थैर्यनियतंविभिन्नकालावच्छिन्नमेकधर्मिणिकार्यकारित्वाकारित्वसत्वंननुयदभाव एवनकरोतीति
मूलमसंगतंबीजादेर्धरण्यादिसहभावेपिसलिलादिसहकार्यभावेऽकरणात्तत्करोत्येवेतिनियमेनयत्रेनप्रसेकंकस्यापिसहकारि
णःउपादानासंभवात्अतआहएवकाराविनिमृतांतरमाहयदभावइतिसहकारिसाकल्यस्यसहकारिसमूहस्यतथाचसहकारिसमू
हसद्भावेकरणनियमाद्यथास्थानस्थयोरेवकारयोः संगतिरितिभावः एवकारद्वयंविनापिएकस्मिन्धर्मिणिसहकारिसमवधान
तदभावयोःकालभेदेनसत्वलाभात्स्थैर्यपर्यवसानसंभवात्एवकारयोरुपादानमनर्थकमित्याशंक्याहतौवेतितौएवकारौकरण
करणयोःसहकारिलाभालाभप्रयुक्तत्वप्रदर्शनंचकुसूलस्थसेत्रस्थयोरभेदेकुसूलस्थतादृशायामेवकर्यंनकरणंसेत्रस्थतादृशा
यामेववाकर्यंनाकरणमितिशंकानिरासायसामर्थ्यंव्यवहारेतिमूलेव्यवहारपर्यंतानुधावनप्रयोजनंदर्शयतितथाचेतिनप्रागुक्ते

तिसामर्थ्यस्यकरणरूपतापक्षेप्रागुक्तंयत्साध्याविशेषरूपंदूषणंतन्नेत्यर्थः विपर्ययानुमानेकारित्वाभावस्यैवहेतुतयामूल
स्थंहेतुरितिकारिताप्रसंगहेतुपरतयाव्याचष्टेहेतुरितिएवंचापाद्यकारित्वाभावेनकुसूलस्थेसामर्थ्यव्यवहारगोचरत्वाभाव
साध्यासिध्यातद्विरुद्धसमर्थव्यवहारगोचरत्ववतिसेत्रस्थबीजेकुसूलस्थभेदसिद्धौपरेषामभिमतसिद्धिरितिबोध्यंव्यभिचारद
तिसमर्थव्यवहारगोचरत्वरूपापादकेकारित्वरूपापाद्यस्यकारित्वाभावरूपविपर्ययप्रमाणहेतौचसामर्थ्यव्यवहारगोचरत्वाभाव
रूपसाध्यस्यचेतिअकारिबीजेसमर्थव्यवहारस्यमुख्यताविरहेपिमुख्यत्वाविशेषितव्यवहारस्यहेतुत्वेव्यभिचारोदुरुद्धरएवेतिना
सावित्यारिशंकासंगमनायाशयंव्याचष्टेमुख्यत्वेनेतिअनियमप्रसंगसंगमनानुकूल्येनान्यथापरार्थंव्याचष्टेअन्यथेतिपक्षद्वये
यथाक्रममनियमप्रसंगंव्याचष्टेमुख्यत्वेनेतिअनियमप्रसंगसंगमनानुकूल्येनान्यथापरार्थंव्याचष्टेअन्यथेतिपक्षद्वयेयथा
क्रममनियमप्रसंगंव्याचष्टेअनियमेसारिनातदभावस्यसमर्थव्यवहाराभावस्यप्रसंगात्कुर्वद्रूपस्यैकार्याभाववत्वविरहारिति
भावःतथास्यात्समर्थव्यवहारनिमित्तंस्यात्सत्येवकरणमितिनियमघटकभावरलवैव्यर्थ्यादाहसत्येवेतिसहकारिविरहे

करणाभावस्यसमर्थव्यवहारनिमित्तत्वेपूर्वोक्तस्यकुर्वद्रूपायांतव्यवहाराभावप्रसंगस्यतादवस्थ्यान्निर्विषमाहंतथाचेतिशि
लासमानमितिसहकारिसमवधानेपिकार्याजनकमितिसर्वथातथाचबीजत्वावच्छिन्नस्यापिकार्यानुपधायकत्वेनसहकारिविरह
प्रयुक्तमितिबीजत्वमारायनानुपधायकबीजेसमर्थव्यवहारेसामर्थ्यव्याप्त्यसिद्धिप्रदर्शनविरोधइतिभावःअभर्जितेसर्व
जत्वस्याभ्रेकुरानुपधायकेबीजेसत्वेनव्यभिचाराद्याप्त्यसिद्धिप्रदर्शनाविरोधइतिभावः बीजत्वमात्रस्यापिव्यवहारनिमित्त
तामुपपादयतिआसारयतुवेतिभर्जनाभावोपिसहकारिभावमितितथाचभ्रष्टबीजेसहकारिसमवधानविरहादेवांकुराजनक
त्वमितिभावःकरणमेवेसतःसर्वराकरणलाभेअसेपकरणएवपर्यवसानमतःसंतमनुषज्यफलानुपधायकसाधारण्यायभ
र्मपर्यंतमनंतभीव्यव्याचष्टेकरणमेवेत्यस्येतिनिरुक्तरूपद्वयस्यानियतकरणरूपस्यव्यवहारप्रयोजकत्वेकाक्षतिरित्याकांक्षा
यांततश्चेत्सारिमूलंयोजयतिएवंचेतिएतन्निमित्तकेतिनिरुक्तरूपद्वयैकतरनिमित्तकेत्यर्थःइत्यंचजननानिबंधनइतिमूल
स्याप्ययमेवार्थोबोध्यःअन्यादृशंनियतकरणंव्यवहारनिमित्तमाशंक्यस्वयंनिराकरोतिनचेतियावत्सत्वंकरणमितिआ

२९

क्षेपकरणेउत्पत्तिसरोकारित्वमितितत्रोस्यभेदःकरणनियतेतिकारित्वनिरूपितव्याप्तिमरित्यर्थःप्रथमेअसिद्धत्वारितिद्वि
तीयेअकरणदशायामपीतिनादृशत्वविरोधात्करणनियतजातिमत्वेऽविरोधात्तथाचतदाकारिणोपितदातादृशव्य
वहारविषयत्वसंभवेनकालांतर्भावेणव्याप्तावप्रयोजकत्वमितिभावःसंप्रदायदृस्यस्वरसलाभाभाप्रस्वमात्रानुष्ठाप्युपग
तानियमप्रसंगप्रस्तव्यवहारनिमित्तमाश्रित्यतत्रश्चेत्सारिव्यभिचारप्रदर्शकग्रंथविवरणपेक्षयाआक्षेपकरणदूषणोक्त
रंव्यवहारनिमित्ततयापराशंकितंनियतकरणंनिरुच्यतदुपरिस्वोक्तव्यभिचारप्रदर्शनपरतयाग्रंथव्याख्यानं सम्यगिति
तद्वीजंयावत्सत्वाविशेषितजननस्यव्यवहारनिमित्तत्वेनोक्तासिद्धिर्नवाफलानुपधायकत्वोव्यभिचारदृस्याशंकतेअथेतिप
रमतेनीलस्यसर्वदैवनीलत्वात्यावत्सत्वमंतर्भाव्यापिव्यवहारनिमित्ततोपगमःसंभवतीतिभवतामिसक्तंनीलरूपमिवेति
शुरुस्यैवनिमित्ततायांदृष्टांतःअतएवशुरुजननापेक्षयागौरवादेवजनकतावच्छेदकरूपवत्वंफलानुपधायकसहकार्यस
मवहितव्यक्तिसाधारणतयाव्यभिचारप्रयोजकंनिमित्तेतिएकधर्मिणिकालभेदेनसद्भोजननाजननाभ्यांसमर्थव्यवहा

रतद्भावसंभवेनअविरुद्धतयाभेदासाधकत्वादित्यर्थः शंकतेनिमित्तेतितथाचतन्निमित्तकव्यवहारगोचरत्वतद्
भावयोरपिविरोधएवेत्यर्थः एतेनकार्यव्यवहारतद्भावयोरपितन्निमित्तभूतकरणतद्भावयोर्विरोधस्यनिराकार्यं
तयाअविरोधेनपदशक्यत्वमपिकदाचित्प्रवृत्तिनिमित्तसत्वेनोपपद्यमानंस्वाधिकरणकालांतर्भावेणप्रवृत्तिनिमित्तप्र
संजकमित्यवधेयं ननुस्यादेतदित्यादिर्भावस्यास्येपकारित्वस्वभावंसमर्थयितुं॥ प्रश्नोनतन्नियामकंकुर्वद्रूपत्वसाध
नायतन्नियामकतयाकुर्वद्रूपत्वसिद्धेः प्रागेवनिराकृतत्वात्पुनःसंशयेनतन्निराकरणेपौनरुक्त्यादितिसाणिकत्वसा
धनाशयेनप्रश्नंयोजयतिआक्षेपेतिउत्पत्तेरनंतरक्षणेतृतीयक्षणोसत्स्यमानंप्रत्येवफलोपधानरूपंकरणंनच्च
नाक्षेपकरणंकिंतुविलंबकरणमतोव्याचष्टेउत्पत्तेरितिअत्रेपिसहकारिसमवधानानंतरमित्यत्रापिकस्यचित्शा
ब्दादेःकिंचित्कार्यकारित्वेपिशाब्दादिरूपकार्यकारित्वेपिसर्वत्रभावमात्रेनतथात्वनियमः नोसत्यनंतरमेवकार्यका
रित्वनियमःतस्यतादृशकारित्वस्यतदानींउत्पत्तिकालेसहकारिसाकल्यनिबंधनत्वात् सहकारिसमवधानाधीन

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्वात् तथाचनासौतावतोभावस्वभावइतिभावः अनंगीकारादितिएकव्यक्तेःसहकारिसमवधानानुत्तरमकरणंतत्समव
धानेचकरणंनोभयसिद्धमतइतिशेषःसहकारिसमवधानरहितस्याकरणसहकारिसमवधानानंतरमेवकरणमित्यतए
वएवकारास्त्र्यमितितथेत्यादेःपौनरुक्त्यशंकांपरिहरतिअविलंबेतितथाचविलंबकारित्वरूपतयापूर्वमकथनान्नपौ
नरुक्त्यमितिभावः द्रव्यत्वादिनाबीजजातीयस्यशिलादेरकरणमिष्टमेवद्रव्यादिजातीयस्यसकलस्यसहकारिविरहे
तत्समवधानेचाकरणस्यपरैरप्यनुगमात्तस्यबीजजातीयस्यसामान्येऽकरणतापादकत्वायोगादस्तोव्याचष्टेतज्जाती
यमितितद्धर्मावच्छिन्नंबीजत्वावच्छिन्नंतथाचयद्धर्मावच्छिन्नंसहकारिविरहेतत्समवधानेचनकरोतितद्धर्मावच्
छिन्नमकरणमितिव्याप्तिःप्रसंगमूलंबोध्याबीजत्वावच्छिन्नस्यकस्यचित्फलानुपधायकत्वमिष्टमतोव्याचष्टेअकर
णमितिअत्रेष्टापत्तिंनिरस्यतितथात्वंचेतितथात्वंबीजसामान्यस्वरूपयोग्यत्वंप्रामाणिकमितिअन्वयव्यतिरेकसहच
रप्रसक्तसिद्धमित्यर्थः उक्तविलंबकारित्वसाधकंतर्कमाहमूलेएवमितिसलिलादिरूपसहकारिणामकरणत्वेपिबी

जस्यकारणतयानांकुररूपकार्यस्याकस्मिकताप्रसंगइसतआहतुल्यन्यायतयेति उक्ताक्षेपकरणाविलंबकरणयोःस्वभा
वत्वमासिपतिनन्विति अत्रसंतभेदेनेतिभेदाभेदपक्षेपिसतिधर्मिणिधर्मविरहायोगादसंतपदंदूरमुच्यतेइत्यादिसिद्धांते
बीजत्वेनकारणताव्यवस्थापनेसंगमयितुंतथापीत्यादिग्रंथस्यबीजत्वेनसामर्थ्यासिद्धिप्रदर्शनपरतांप्रदर्शयन्त
इतिश्चयेपिसंदेहेनक्षणिकत्वासिद्धेबीजत्वेनतदसिद्धिप्रदर्शनस्यक्षणिकतासिध्यनुपयोगितयान्यायमतेपिस्थे
र्यासिद्धिरित्यत्रतदुपयोगितांदर्शयतिस्यादेतदित्यादिनाननुतथापिसमर्थस्यकथंक्षेपायोगःसमर्थानामपिस
लिलादिसहकारिणमसमर्थेपिशिलादौसमवधानेतेषांसमर्थस्यापिबीजस्यतादृशसहकारिविरहेणाकरणसंभ
वादित्यतआहसमर्थएवेतिइदंचमूलोक्तनियमद्वयस्यैवंवैपरीत्येनप्रदर्शनंफलंस्वयंदर्शयतिसमर्थस्यापीत्यादि
नाएवंचफलेकर्तुरेवेत्यस्यसमर्थस्यैवेत्यर्थः॥ समर्थस्यापिकस्यचित्सहकार्यलाभमात्रेणनस्थैर्यासिद्धिरतोऽन्यथे
तिपक्षंएकव्यक्तौकालभेदेनैवतल्लाभालाभार्थकतयाव्याचष्टेसमर्थस्यापीतिसहकारिविरहेसहकारिलाभविर २३

होपगमेसमर्थस्याप्यकरणमित्यादिप्रथमांतानामग्रिमेणप्रसंगेनसंबंधःअकरणत्वमित्यभयत्रव्यभिचारे
णेत्यादिःसहकारिसाकल्येसहकारिलाभोपगमेतदुभयमितिसमर्थेसहकार्यसमवधानमसमर्थेतत्समवधानमित्य
भयमित्यर्थेयुरस्तामितिएवकाराभ्योव्यवच्छिन्नमित्यर्थःअन्यथावेतिपक्षंतदुभयरूपतयाविपरीतमुपादत्तेअन्यथा
वेतीतिकुसूलस्यबीजेशिलाशकलादंकुरजननप्रयोजकविशेषास्वीकारेकुरार्थिनःकुसूलस्यबीजेप्रवृत्तिःशिला
शकलेप्रवृत्तिरितिनियमान्यथानुपपत्तिप्रदर्शनस्यबीजत्वेकुरजननप्रयोजकत्वव्यवस्थाफलकत्वंदर्शयतिप्र
वृत्तस्यन्यथेतिप्रवृत्तिनियमान्यथानुपपत्तेरर्थः परंपरयेत्यादिमूलेनकुसूलस्यबीजस्यांकुरसमर्थसहकारिसमवहि
तबीजंप्रतिजनकत्वेनपरंपरयांकुरजननानुकूलोविशेषःशंकितःतच्छंकायाउक्तप्रवृत्तिनियमान्यथानुपपत्ति
निराकरणपरतामाहप्रवृत्तिमिति अस्त्येवेत्यस्यविशेषलाभायप्रश्नस्थंशिलाशकलादिशेषइत्यनुषंजयतिशि
लाशकलादितिविशेषइतिअंकुरजननानुकूलइत्यादिःकरेतिप्रश्नःकथंफलानुपधायकसाधारणबीजत्वेनसा

मर्थ्यव्यवस्थापनोपयोगीत्याकांक्षायांप्रश्नप्रयोजकाभिप्रायंप्रकाशयतिसमर्थमितिअंकुरसमर्थबीजव्यक्तिमित्यर्थः
अनायसेतिपरंपरयातद्बीजजननान्यथानुपपत्त्याइत्याशयेनपृच्छतीतिएतादृशप्रश्नेयद्बीजजातीयेसहकारिसम
वधानंतदेवकरिष्यतिकदातेषांसहकारिसमवधानमित्यत्रसंदेहइत्यरीतेसर्वत्रैवबीजेसहकारिलाभसंभवेनसर्वबी
जानांसामर्थ्यसिद्धेरितिभावःतथापीत्यादिमूलग्रंथमाणयांतरेणसंगमयतोमतमुपन्यस्यतिकेचित्तितज्जातीय्या
नांबीजजातीय्यानांविभिन्नव्यक्तीनामितिशेषःलाभालाभयोःसतोःक्षणिकत्वेपिकार्यकारिव्यक्तीनांक्षणिकत्वोप
गमेपिउपपन्नत्वात्तयोरित्यादिःएकस्यैवएकव्यक्तेरेवतेकरणाकरणेव्यभिचारिजातीय्यमितिअप्रमासमानाका
रमित्यर्थःयत्किंचिद्वयवापचयात्पूर्वबीजादिनाशस्थलेपितदेवेदंबीजादिकमित्याकारकाप्रमात्मकप्रत्यभिज्ञो
दयादितिभावः एतच्चविशेषणमसिद्धप्रमाणाभावेहेतुःनियमद्वयमितिअसमर्थस्यैवसहकारिविरहइतिनियमे
नसमर्थस्यापिसहकारिविरहनिराकरणात्स्वरूपलाभानंतरंकर्तुरेवसहकारिसमवधानमितिनियमेनपूर्वमका

रिणोपिसमर्थस्यकरणप्रयोजकसहकारिसमवधाननिराकरणात्पूर्वमहूतवतःपश्चात्करणप्रतिक्षेपकत्वंनियमद्वयस्यसा
मान्यतइत्यादिमूलंबीजत्वेनसामान्येनकारणत्वावधारणेसकलसहकारिषुसमवहितेष्वपिबीजमंकुरसमर्थबीजक्षणंकरि
ष्यतिनवेतिसंशयस्यानवकाशादित्यर्थःसहकारिसाकल्यवतःसमर्थस्यकरणनियमेनविशेषदर्शनपर्यवसानादितिभावः अत्र
बीजत्वेनकारणत्वमेवनावधार्यतेअंकुरमिवतत्समर्थबीजंप्रत्यपितत्कुर्वद्रूपत्वरूपजात्यंतरपुरस्कारेणकरणत्वसंभवादित्याशं
कांविवरणकृन्निराकरोतिनचेत्यादिनातथात्वेपीतिअवांतरजात्यंतरस्यकारणतावच्छेदकत्वसंभवेपीत्यर्थःइतिसामान्यतोऽवधार
णादितिस्वाकारकसहकारिसंपत्तिविशिष्टबीजत्वरूपसामान्यधर्मेकरणनियमावधारणेनतत्संशयनिवर्तकविशेषदर्शनस
त्वादित्यर्थःअनवधारणेऽंकुरार्थिनोबीजत्वपुरस्कारेणप्रवृत्तिदृशायांतथानवधारणेप्रवृत्त्यनुपपत्तेःतादृशावधारणप्रवृत्त्यनु
पपत्तेः तादृशावधारणस्यप्रवृत्त्यंगत्वात्अन्यथासंपन्नमपिनकरिष्यतीतिसंभावनायामपिप्रवृत्त्यापत्तेरितिभावः समर्थतेला
इतिव्याचष्टेसमानयोग्यताकाइतिअंकुरसर्थबीजक्षणयोग्यत्वेनसमानाइत्यर्थःकरणनियमादितिमूलं बीजत्वाक्रांतेसहका

रिसंपत्तिमत्तिक्वचिदपिअकरणस्यादर्शनादिति भावः नन्वस्तु करणप्रयोजकसहकारिसमवहितेबीजे करणनियमः तावतापि
सर्वबीजानां नयोग्यतासिद्धिः सहकार्यसमवहितबीजानामकरणेनायोग्यत्वे बाधकाभावादत आह सर्वत्र चेति सहकारिसम
वधानसंभवादिति तथा च यत्र बीजे सामर्थ्यं भवेत् नोपेयते तत्रापि सहकारिसमवधानसंभवेन सहकारिसंपत्तिमतोपि बीज
स्याकरणप्रसङ्गेतेति भावः विशेतोसिद्धं बीजत्वेन कारणत्वमिति यदि तरजातेर्न्यूनशक्तितया योग्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति भा
वः समर्थ एवेत्यादिशंकामुक्तोपरिसंगमयति तथा चेति सहकारिसमवधानस्य सामर्थ्यव्याप्यत्वे चेत्यर्थः न समानशीलत्वमि
ति सहकारिसंपत्तेः सामर्थ्यनियतत्वे सहकारिसंपन्नसमर्थबीजे करणनियमेपि सहकारिसंपन्नबीजेऽकरणप्रसंगस्यत
त्रासामर्थ्यनियमेनानवकाशादुक्तयुक्त्या सर्वेषां योग्यतासिद्धेरसंभवादिति भावः समर्थ एवेत्येवकारस्य यथाश्रुतासिद्धा
दिसकलसहकारिसमधानसामान्यं व्यवच्छेद्य फलजननप्रयोजकतत्समवधानं वेति विकल्प्य तन्मूले समर्थ इति शिला
शकलादिवत् शिलाशकलादेरिव बीजादिति असमर्थतया भवदभ्युपगतादित्यादिः अंकुरानुत्पत्तेति शिलाशकलवत्समं २५

र्थबीजेप्यसिद्धासमवधाने बाधकाभावादिति भावः अत्रेष्टापत्तिं शंकते एवमपि स्यादिति क्वचित्तादृशादपि बीजादंकुरो न
जायते एवेत्यर्थः शंकते आशंक्यत इति इदमनुपलभ्यमप्याशंक्यत इत्यर्थः तद्विरहेपि करणमित्यत्राशंक्येतेति प्रतिबंदिमु
खेन सर्वचितं शंकाद्वयेनुल्यप्रतिबंधकसमवधानं स्पष्टयति विशेतो बीजजातीयस्येत्यादिना सत्येव करणमिति संभावधारणं
द्वितीयशंकायाविरोधि समिकरणमेवेत्यवधारणं प्रथमशंकायाः एकस्मिन्नंशे सहकारिसमवहितस्याकरणेऽन्यांशेत
रेऽसमवहितस्य करणेऽपि किंचित्करत्वात् भवतोऽविरोधित्वोपगमात् तस्यांतत्समवधाने इत्यत्र तद्विरहे इत्यत्र चोपात्ताभ्यां
तत्पदाभ्यामित्यर्थः सहकारि मूलं परामृशति ग्रंथकारो बोधयति मूले प्रसक्तानुपलब्धिपरिशुद्धिः नियमतः प्रसक्तानुप
लब्धेर्वाच्यादौ रूपाद्यभावव्यवस्थापकतासाधीसमीचीनेत्यासेपोक्तिः स्यादेतदित्यादिमूलेन बीजत्वादिनानांकुरादि
सामर्थ्यमपि तु कुर्वद्रूपत्वजातिभिरेव क्षितिसलिलबीजादीनां मिलनस्थले मिलनं न फलोत्पादप्रयोजकं किंतु प्रत्येक
स्यैव तत्तज्जातिविशेषवत्त्वे मिलितेषु तादृशजातिमत्त्वनियमाभावान्मिलितानामकरणमपि मिलितेषु च तत्तद्भावनियमात्स्वा

णं सहकारिसमूहात् तद्विरहप्रसंगादित्यर्थः ३

दृशानांकरणमिसाशंकितंतन्नसंगच्छतेबीजत्वादिनाकारणत्वेबाधकस्यविचारासहत्वात्सहकारिविरहेणसमर्थस्याप्
करणोपपत्तेःअथांतरजातिमत्वेनसामर्थ्योपगमेपिसहकारिसंवलनतरभावयोःकरणाकरणप्रयोजकत्वायाअवश्य
कत्वात् अन्यथातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वात् मिश्रितेष्विवामिलितेष्वपितादृशजातिसत्वेअमिलितेष्विवमिलितेष्वपिताश
जातिशून्यत्वेबाधकाभावात्समर्थानामेवमिलनमिसत्रनियामकाभावादित्यतस्तादृशमस्लाशयंवर्णयतिनन्विति त
च्च तत्सामर्थ्यंच समर्थस्यसेपायोगादिति यावत्सहकारिसमवधानतरभावयोःकरणाकरणप्रयोजकत्वापेस्यासा
मर्थ्यतरभावयोस्तथात्वकल्पनेलाघवादितिभावः कुर्वद्रूपत्वेनेतिसामर्थ्यमिसनुषज्यते सहकारिसंवलनतरभावयोः
करणाप्रयोजकत्वानुपगमेदर्शितातिप्रसंगंवारयति समर्थानांचेतिकुर्वद्रूपत्ववतांचेसर्थः समाजनियमःकल्प्य
तइसेनेनसंबध्यते समर्थानांसमाजनियमः तादृशानांयावत्सहकारिभिर्मिलनमेवतादृशानामेवमिलनमिसेवं
रूपःअतःसिसादिसमुदायामिलितानांबीजादीनामकरणनियमस्तन्मिलितानांचतेषांकरणनियमोनिर्वहतिएतो

दृशनियमोपपादकमाहस्वकारणसामग्र्यधीनइतितादृशबीजादिसमर्थकरणसत्वासत्वाधीनइत्यर्थः तादृशनि
यमस्यदर्शितत्तदुपपादकस्यचकल्पनंप्रमाणाधीनमेवेत्याहप्रमाणवलादेवेति प्रथमनियमग्राहकप्रमाणानु
ग्राहकंतर्कमाहएकविरहइति सिसादिविरहइत्यर्थः अपरस्मात् समर्थत्वेनोपगताबीजादितः कार्योत्पादे अपा
दानीयकार्योत्पादोपगमे तस्यसिसादिरूपसहकारिणः अकारणत्वप्रसंगात्व्यभिचारेणोत्पादिःअनुत्पादेचे
तिअपरस्मात्कार्यस्येत्यनुषज्यतेसिद्धइतिशेषःसामर्थ्यायोगात्सामर्थ्योपगमायोगात्तथाचसिसाद्यसमवहि
तेबीजादौसामर्थ्याभावसिध्यासामर्थ्यस्यसहकारिसमुदायसंवलनव्याप्यत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेतिभावः बीजविरहिणि
शिलाशकलादौसितिपवनादियोगदर्शनस्योक्तत्वात्तादृशसितिपवनादौसामर्थ्यसत्वेउक्तनियमोयेनिर्वाहात्त
त्रसामर्थ्यखंडयतिशिलादीतिमिलितेषुसामर्थ्याभावेततःकार्यानुत्पादप्रसंगोमिलनसामर्थ्यनियमसाधकःस्फु
टत्वान्नाभिहितःअतिशय नेरपेस्यलाभःकार्यकरणेकुर्वद्रूपत्वरूपजातेपेस्यावच्छेदलाभःशंक्यतइत्यस्यनिरा

स्तत्र्वाशंकापरत्वासंगतेस्तच्चाचष्टे रेश्यतइतिरेशेन परांभिमतव्यवस्थापनंतत्कर्मविभिसाक्षांकार्यांश्यति
क्षणिकत्वमितियेनसमवधानानियमारितिमूलेअतिशयस्यानपेक्षणेसामर्थ्यस्यसहकारिसमवधानानियत
त्वारित्यर्थकंएकरसत्वमिसस्यव्यारत्याएकस्वभावत्वमितिफलितार्थमाहएककार्यसामर्थ्यमितिमूलेस्यारिति इ
तिसामर्थ्यस्याकारिसाधारणतयाक्षणिकतानासिद्धेरितिशेषः यत्रतत्रेति क्षिप्ताद्यमिलनस्थलेपीत्यर्थः अंगीकृ
त्येतिशंक्यतइत्यनुषज्यते विकलेभ्यःसहकारिविकलबीजादिभ्यःसमवहितेषुसकलसहकारिसंवलितेषुअपिना
दैवाधीनंसहकारिसंवलनंननुकार्यजन्मानितरपेक्षितमितिसूचितं अथोतरजातिभेदमाश्रित्येत्यस्यशालित्वयवत्वा
दिरूपबीजत्वव्याप्यजातिपरत्वभ्रमनिराकरणायजातिभेदंव्याचष्टेविहतोकुर्वद्रूपत्वमिति ननुमिलितबिजादिव्य
क्तीनांतत्तद्व्यक्तित्वेनैवांकुरोत्पादप्रयोजकत्वमास्तांतत्तदंकुरव्यक्तौतत्तद्बीजव्यक्तीनांविशिष्यहेतुतायाआवश्यकत्वा
दितिकिमर्थमनुगतकुर्वद्रूपत्वकल्पनमतआहतदंगीकारश्चेति अनुगतकुर्वद्रूपत्वस्वीकारश्चेत्यर्थः अनुगतांकुरजा

तीयनियामकतयेतिअनुगतांकुरत्वावच्छिन्नोत्पादनियामकतेयेत्यर्थः अनुगतकार्यस्यानुगतसामग्रीनियम्यता
याअसतिबाधकेआवश्यकत्वादितिभावः तत्तद्व्यक्त्युत्पादनियामकतयाकथंनसिद्धिरित्याकांक्षायामाहकार्यव्यक्ति
भेदस्येतितत्तद्व्यक्त्युत्पादनियमस्येत्यर्थः तथोत्पन्नेति सामर्थ्यविशिष्टतयोत्पन्नेत्यर्थः कारणव्यक्तिभेदादेवआ
वश्यकतत्तत्कारणव्यक्तिभेदस्यनियामकत्वादेवेत्यर्थः तन्मतेजातिपदार्थानुपगमात्कथमंकुरत्वकुर्वद्रूपत्वजातिभ्यां
कार्यकारणभावइत्यतआहजातिश्चेतिविधिरूपाभावरूपाव्यावृत्तिरूपाइतरभेदरूपापरेषांबौद्धानांधर्मणीतिजन्य
त्वस्यजनकत्वस्यचेत्यादिः जन्यत्वजनकत्वयोरितियद्यप्यभावस्यनैःसत्वानुपगमात्कार्यकारणभावस्यचसद्धर्म
त्वात्सदसतोःसंबंधविरहेणातद्व्यावृत्तेःकार्यकारणभावावच्छेदकत्वासंभवःतस्याःपारमार्थिकत्वोपगमेपितस्या
अपिक्षणिकतायाआवश्यकत्वात्अन्यथासत्वस्यक्षणिकत्वसाधकत्वानुपपत्तेर्विभिन्नकालीनबीजादिसाधारण्या
संभवः तथाप्यापातनःतेषामेतदुक्तिरितिभावः अतएवविवृत्तिकृतैवएतदनुपपत्तातन्मतेकार्यकारणभावस्यतत्त

घ्यक्तावेवविश्रामोवस्यतेमिलनस्यकार्यकारणनियामकतायायत्रतत्रसमर्थोर्थेतेश्चांगीकारोनास्माकमिस्कृतेतर्हि
किमंगीकृतसंशक्यशेतरसाकोस्तोरयात्किनामेत्यारिसंभाव्यतरतीसंतं तदाकोसायानिवृत्तयेसंभाव्यतरस्यनंतरं
अंगीकृतसंशक्यतरस्यस्यानुषंगंदर्शयतिसंभाव्यतरनि कुर्वद्रूपत्वजातिसाधकविचारांगविप्रतिपत्तीराह अंकुरकारी
णीतिअंकुराकारिबिजेविधिनिषेधसाधनेबाधसिद्धसाधनवारणायैतत्पक्षबीजविशेषणं अंकुरकारिधरण्यादौर
शविशेषापन्नबीजावृत्तिजातिसाधनेधरणीत्वादिजातिमादायसिद्धसाधनंतन्निषेधसाधनेबाधरस्तो बीजानीति
बीजेऽविशेषितबीजावृतिजातिसाधनेबाधरस्यापत्तांतंबीजविशेषणं अंकुराकरणविशिष्टार्थकं अंकुरकारिणोर
स्यव्याप्यवृत्तेबीजव्यावर्तकतयोपारानंसर्वेषांकुराकारिणोबीजारेर्व्यावृत्ताजातिःसिद्धतिनतावतानेयायिकैःका
लांतरेऽकुरकारितयास्वीकृतात् कुसूलस्थबीजार्व्यावृत्तायाजातेःक्षेत्रस्थबीजेसिद्धिरतोन्यायमतेकालिकाव्या
प्यवृत्तेरंकुरकरणत्वंमाभावस्यनिवेशलाभायदशापन्नेतितस्यचउपलक्षतयानयनिवेशःआपितुविशेषणत

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

याइतिलाभायदशापन्नेतीतिनुनसतूनन्मतेसर्वेषांसाणिकत्वेननरूमस्यतद्विशेषणुताधोव्यानुगुरुशरीरतद्विशिष्टावृत्ति
तापर्यंतस्याव्यावर्तकत्वात् अतएवत्वांयमतेअंकुरकारिणमपिधरण्यादीनांकदाचिदंकुराकरणवत्तयाअंकुरकरणाभाव
वदवृत्तिजातिरूपसाध्यप्रसिद्धिरतोबीजेति तादृशाभाववदवृत्तिधर्मस्यसमवाये नसाध्यत्वेअवृत्तिगगनादिकमादायसा
ध्यप्रसिद्धिसंभवेपितादृशसाध्यस्यधर्मिरापग्रहेणसहचारग्रहनिर्वाहात्तत्तत्सिद्धोपायिकव्याप्तिग्रहासंभवात् अंकुरकरणाभा
ववदवृत्तिधर्मसिद्ध्याअंकुरकारिणस्तत्करणाभाववद्भेदासिद्ध्यासत्यिकत्वसिद्धावपिगुणारिरूपतादृशधर्मेरर्थांतरस्यदुर्वारतया
नकुर्वद्रूपत्वजातिसिद्धिरित्यन्निमतनसिद्धयेजातित्वेनजातेःसाध्यतायाअवश्योपेयत्वाच्चकुर्वद्रूपत्वजातेरंकुरजनकतावच्छेद
कत्वसिद्धयेतद्घटितसाध्यकविप्रतिपत्तंतरमाहतादृशेति अंकुराकरणदशापन्नेत्यर्थः आरिपदेनांकुरकरणाभाववंतिबीजानिभं
कुरजनकतावच्छेदकतादृशजातिशून्यानिनवेत्यारिपरिग्रहः तादृशजातिशून्यत्वस्यांकुरकमकुर्वाणेबीजेसिद्धौ अभावप्रति
योगितयाकुर्वद्रूपत्वजातेर्बीजेसिद्धिर्द्रष्टव्या अन्येषांविप्रतिपत्तंतरंदूषयति बीजवृत्तीतिनिषेधकोटिःपरेषांअतिद्रियमन

स्त्वारोजातित्वस्यप्रसप्तत्वव्यभिचारितयाविधौबाधवारणायबीजवृत्तीति प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षविषयत्वंपक्षस्यप्रत्यक्षविष
यबीजत्वारिसाधारणतयाविधौसिद्धिसाधनवारणायसामानाधिकरण्यमात्रमुपेक्ष्यव्याप्यत्वनिवेशः कुसूलस्येति उक्त
पक्षेयथोक्तसाध्यवत्तायाःकुसूलस्यबीजसाधारणतीन्द्रियजातिसंगीकारेणरूपपत्वात्तत्साधनेपीत्यर्थः कुर्वद्रूपत्वासिद्धे
रितिअकुर्वद्वृत्तिपराभिमतजातिसिद्धेरित्यर्थः बीजत्वेनांकुरसामर्थ्येसमर्थस्यक्षेपायोगान्निरस्तेःकुर्वद्वाहत्तजातेरवश्यं
सिद्धिरितितत्रप्रमानाभावकथनासंगतिरतोनेत्यादिग्रन्थाशयंव्याचष्टेबीजत्वेनेतिसहकारिविरहारेवेतिसमर्थस्यासेपक्ष
रितानियमासिध्यासमर्थसत्वेपिकार्यविलंबस्यकार्योत्पादप्रयोजकसहकारिसमवधानविरहारेवोपपत्तेरित्यर्थः निराक
रोतीतिकुर्वद्रूपत्वविरहंव्यवस्थापयतीत्यर्थः ननुप्रमाणाभावस्यनगौरवसंपादकत्वमतःप्रमाणाभावादितिगौरवाद्यति
रिक्तबाधकपरंतत्रनसंगच्छतेप्रमेयसत्वेप्रमाणस्यावश्यकतयाकुर्वद्रूपत्वेसंदेहदशायांप्रमाणाभावस्यापिसंदिग्धतया
तदभावानवधारणेनतस्यहेतोःकुर्वद्रूपत्वाभावासाधकत्वादितिनआहपरेषामितिप्रमाणाभावमात्रेणैवेतिस्वरूपसता २९

प्रमाणाभावेनैवेत्यर्थः यद्वस्यतीतियोपदर्थकल्प्यतेतस्यान्यथासिद्धावेवहितदभावद्वयसंग्रिममूलेनयदन्यथानुपपत्तिर्यत्रप्र
माणत्वेनाभिमतातस्यान्यथोपपत्तिरूपात्प्रमाणाभावाद्वैदभावसिद्धिरितिवस्यतद्वयर्थः पारमार्थिकमितितेषामभावस्यापा
रमार्थिकतयाभावरूपबाधकमेवपारमार्थिकमितिभावः बाधकमितिअभावसाधकप्रामाणसहकारिगौरवमित्यर्थः तादृश
जातिभावसाधकहेतुसौलभ्यायकेवलान्वयिनावच्छेदकरूपेणसाध्यतामाहतादृशजातितदभावान्यतरेति अंकुराकरणाद
ग्रपन्नबीजाद्यतिजातितदभावान्यतरत्वावच्छिन्नेत्यर्थः जातितदभावयोर्द्वयोसंबंधभेदात्तयोरेकरूपेणसाध्यता अन्यतरत्वे
नसंबंधतानुपगमेनसंभवतीत्यालोच्यस्वरूपसंबंधेनवर्तमानयोस्तदभावप्रमाविषयद्वयोरन्यतरत्वेनसाध्यतामाहतादृश
जातिप्रकारकेतिएकस्यप्रकारशब्दस्यसमवायेनजातिप्रकारतायाःस्वरूपसंबंधेनचतदभावप्रकारतायाबोधकत्वासंभवमा
लोच्यजातितदभावप्रकारकप्रमेयतुल्यतदभावप्रकारकप्रमायाःएवकारशब्देनोपादानसत्वादेरितिहेतोरितिशेषःतस
जातिबाधेतितादृशबीजादृत्तिघटत्वधनित्वादिजातिसभावनिश्चयेसर्थःकुर्वद्रूपत्वसंदेहदशायांतादृशजातिसामान्यवदार्थसं

भवात्तुत्तेरुक्तं अन्यतरांतर्गतैकविशेषेतादृशजातिसामान्याभानिश्चयं विनातदंतर्गतापरविशेषस्यतादृशजात्यभावस्यविशि
ष्यनिश्चयासंभवात्मूलोक्तकृप्ततादृशजातिकल्पनागौरवतानोपादानं तथाचबीजनिष्ठजातौतादृशबीजावृत्तित्वस्या
कृप्तत्वरूपस्यगौरवस्यप्रतिसंधानसहकृततादृशबीजावृत्तिकृप्तजातिबाधः कृप्ताकृप्तसाधारणतादृशजातिसामान्यबाध
निश्चयकार्यकारीतितदभावरूपापरविशेषसिद्धिर्निश्चयसूहेतिभावः प्रमाणाभावस्यस्वतंत्रबाधकत्वेऽप्रिमातींद्रियेंद्रियादि
विलोपादिरूपबाधकविवरणवत्पृथक्तद्बाधकविवरणमद्यत्वापिसंमिश्रयतथाहीत्यादिनागौरवप्रमाणाभावरूपबाधकरूप
विवरणंनविरुद्धमित्याहसंमिश्रेवचेति घटइतिमूलंबीजारेरप्युपलक्षणंजातांतरानांक्रोतएवानुभूयमानइति जातांतराक्रोत
तयाअननुभूयमानइत्यर्थः एतावताप्रमाणाभावोविहतः प्रमाणाभावस्यनबाधकतयोपादानमपितुगौरवस्यबाधकत्वसंपा
दकतयेतिमतांतरमाहविहतौप्रमाणवतइतिप्रमाणाभावसहकृतं तदीति तद्गौरवं तथाचसंदिग्धप्रमाणाभावगौरवयो
र्विवरणंसाधुसंगच्छतइतिभावः मूलेनींद्रियेतिविशेषणंकार्यलिंगकेंद्रियादिसाधकानुमानोच्छेदेसतितद्विलोपहेतुः वि

वरणग्रंथेइदंअतींद्रियेंद्रियादेःप्रसंजितमप्रामाणिकत्वंपरेषांतानिष्टमितितैःप्रत्यक्षसिद्धगोलकादीनामेवकुर्वद्रूपत्वेनप्रत्य
क्षहेतुतयोपगमसंभवादितिभावः अपरिदृश्यमानेतिप्रत्यक्षप्रमाणगृहीतेत्यर्थकंप्रकृतातींद्रियपदार्थविवरणंतथाचगोल
कस्येंद्रियग्रहणयोग्यत्वरूपातींद्रियत्वविरहेपिनक्षतिरितिभावः चाक्षुषादिरूपकार्यैकप्रमाणगम्यानांइंद्रियत्वेनपरैरभ्युपगतानांइंद्रियाधिष्ठानगोलकानामसिद्धिप्रसंगादित्यर्थाररादितिसमुपादार्थगोलकमंतरेणापितात्कालिकात्कुर्वद्रूपत्ववतःकार्यादे
रेवतत्कार्योपपत्तेरितिमूलाभिप्रेतहेतुशंकोत्तराभ्यांस्पष्टयतिनचेत्यादिनारूपोपलब्धिरित्यत्रनचेत्यस्यसंबंधःकथंताविरहेहेतुत्व
तदत्यादितत्कुर्वद्रूपत्वेनेति रूपोपलब्धिकुर्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः तदुत्पत्तीतिरूपोपलब्ध्युत्पत्तिरित्यर्थः ननुकतिपयगोलकवृत्तेःकुर्वद्रूप
त्वस्यगोलकभिन्नशरीरादिवृत्तित्वेगोलकविशेषत्वादिजातासंकरप्रसंगइत्यतःकुर्वद्रूपत्वस्यजात्यंतरसंकरोदुर्वारएवेत्याहशालि
वृत्तेरितिअशालोपवारिवीजेएवंगोलकवृत्तिकुर्वद्रूपत्वस्यागोलकेपिस्वीकारेकार्येणधूमादिनाकारणानुमानेवन्ध्याद्यनुमानंवि
लीयेतेतिवन्ध्यादिवृत्तिधूमादिकुर्वद्रूपत्वस्यवन्ध्यादावपिसंभवज्ञानेनैवन्ध्यादिकंविनाधूमाद्युत्पत्तावपिवन्ध्यादौधूमादिहेतु

त्वाभावप्रसंगासंभवेनविपक्षबाधकविरहेणचव्यभिचारशंकायाअनिवृत्तेरितिभावः किन्त्वविलीयेनभवतामिनिकुर्वद्रूपत्वेनहे
तुतावारिनांअन्वयव्यतिरेकग्रहविषयतावच्छेदकवन्हित्वादेर्धूमादिजनकतावच्छेदकत्वानुपगमेनधूमादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नानुमा
नंविलीयेतेवेतिभावः उक्तंकुसुमांजलौप्रसक्तानुपलंभगोचरइतिकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकोपलंभविषयतावच्छेदकइत्य
र्थः अतीन्द्रियपदार्थस्ययथाश्रुतार्थकत्वानुरोधेनेंद्रियादिपदस्यकार्येकप्रमाणकपरमतसिद्धातीन्द्रियांतरपरत्ववारिनांमतमा
हइंद्रियेतिविकल्पानुपपत्तेरितिमूलंसरवलुजातिविशेषःशालित्वसंग्राहकोवेत्यादिमूलानुसारेणव्याचष्टेसंग्राहकत्वेतिअंकु
रकुर्वद्रूपत्वस्यशालित्वेनसमंव्याप्यव्यापकभावोविरोधोवेतिपक्षद्वयस्यैवानुपपत्तेरितिभावः विशेषंप्रतीतस्यविशेषमेवप्रतित्यवधार
णपरतयाबीजविशेषस्यांकुरसामान्यप्रयोजकत्वव्यवच्छेदलाभात्बीजसामान्यस्यांकुरसामान्यप्रयोजकतायाव्याघातकत्वेनविशेषस्ये
तिपर्यवसितमित्याशयेननदर्थेस्पष्टपतिनात्वितिजातसंतरानाक्रांतएवानुभूयमानइत्यस्ययथाश्रुतस्यजातसंतरशून्यतयाअनु
भूयमानइत्यर्थेतन्मतेजातिरूपविशेषस्यापितेरतीन्द्रियत्वोपगमात्तदभावस्यप्रसक्तानुपपत्तेरसंगतिरित्याशंकोपरिहरतिजा

ग्य तेरितियोग्यवृत्तितयैवयोगित्वारिनिजातेर्योग्यत्वेयोग्यव्यक्तिवृत्तितामात्रस्यप्रयोजकत्वाबीजगतविशेषस्यायोग्यत्वासंभवा
रित्यर्थः तदभावस्यशालित्वारिबीजत्वाद्यव्यापकयोग्यव्यक्तिवृत्तिजातिभावस्यसंग्रहत्वारितिप्रसक्तेनहीतुंशक्यत्वारित्यर्थः न
नुयोग्यवृत्तित्वेपिकुर्वद्रूपत्वजातेस्तादात्म्येनप्रसक्तविरोधित्वकल्पनपातत्साधारणनिरुक्तरूपावच्छिन्नाभावस्यदुर्ग्रहत्वमुप
पादनीयमित्याशंक्याहतदतीन्द्रियत्वकल्पनायाइतितस्येंद्रियग्राह्यत्वविरोधिताकल्पनायाइत्यर्थः एतद्द्वयस्यप्रमाणाभाववि
वरणरूपतयाजातसंतरानाक्रांतएवेत्येवकारलभ्येजातसंतराक्रांततयाअनुभूयमानत्वव्यवच्छेदेतात्पर्यस्यावश्यकतयाजातसंतर
शून्यतयाअनुभूयमानत्वाविवक्षामाहजातसंतरेति अत्रेजातसंतरस्यानुपलभ्यमानत्वमात्रोक्तयामूलस्यायमेवार्थोन्निप्रेत
इत्याहयदस्यतीतिउपयोगेनेतिमूलेअन्यथानुपपद्यमानस्यकार्यविशेषस्योपयोगीतापरंतादृशकार्यमपिअनुमानप्रमा
णंतर्गतमितिप्रमाणसामान्यमभिधायोपयोगाभिधानंपुनरुक्तमित्याशंक्याहउपयोगस्यापीतिमूलेदृष्टंप्रसक्तसिद्धंविवृत्तो
जातिभेदमित्यस्यव्याख्याबीजत्वादिकमितिमूलेस्वभावभेदःकुर्वद्रूपत्वंकार्येपिपक्षोसहकार्यकल्पनेपिकार्योत्पत्तिनियमोपप

तौ दृष्टजातितिरस्कारादेर्नैयायिककर्तृकत्वासंभवात् दृष्टत्वात् अन्वयव्यतिरेकदर्शनविषयत्वात् स्वीक्रियते इत्यत्र अस्मा
भिरिति कर्तृपराध्याहारासंभवात् युक्तं कर्तृपरं पूरयतिविवरणेभवद्भिरिति एवं च दृष्टत्वात् सहकारिकल्पकस्य दृष्टबीज
त्वादिति रस्कारोऽनुचितः इत्याक्षेपमूलनात्पर्यं विलक्षणशालियवांकुरादिविशेषप्रयोजकावांतरकुर्वद्रूपत्वानां शालित्वा
दिव्याप्यतायां वक्ष्यमाणबाधकासंभवात् सदिति व्याचष्टे अंकुरसामान्येति जातिविशेषः इत्यस्य व्याख्या बीजमात्रवृत्तिरिति
शालित्वस्योपाधित्वे वक्ष्यमाणजातिसंकरासंगतेस्तस्य जातित्वमाह जातिविशेषस्येति संग्राहकत्वस्य सामानाधिकरण्यरू
पत्वे तत्प्रतिक्षेपकुसूलस्थस्य शालेः कुर्वद्रूपत्वाभावे कथं तायाः असंगतेः तस्य व्यापकत्वरूपतामाह व्यापकः इति तत्प्रतिक्षेपकत्वस्य त
त्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितारूपत्वे तत्प्रतिक्षेपे सहकारिसमवहितशालेः कुर्वद्रूपत्वे कथं तापाभसंगतेराह व्यापकीभूतेति न
नु कुर्वद्रूपत्वस्य शालित्वसंग्राहकत्वप्रतिक्षेपकत्वे विकल्पदूषितेन ननु तत्संग्राह्यत्वप्रतिक्षेप्यत्वे एवं शालित्वस्यापि कुर्वद्रूपत्वसं
ग्राहकत्वप्रतिक्षेपकत्वे विकल्प्य दूषितेन ननु तत्संग्राह्यत्वप्रतिक्षेप्यत्वं इति नित्यत्वशंकां निराकरोति एकस्येति शालित्वकुर्वद्रूप

त्वयोरेकतरस्यापरसंग्राहकत्वे लब्धे अपरस्य तत्संग्राह्यत्वं लभ्यते एवमेकतरस्यापरप्रतिक्षेपकत्वे लब्धे परस्य तत्प्रतिक्षेप्य
त्वं लभ्यते इत्येवमेकस्यापरसंग्राहकत्वे प्रतिक्षेपकत्वे पि च निराकृते अपरस्य तत्संग्राह्यत्वप्रतिक्षेप्यत्वे निराकृते भवत इति विक
ल्प्य तयोः परस्परसंग्राहकत्वप्रतिक्षेपकत्वनिराकरणादेवार्थतः परस्परसंग्राह्यत्वप्रतिक्षेप्यत्वनिराकरणान्न तदुभयं विकल्प्य
निराकृतमित्यर्थः सजातिविशेषः इत्यस्य प्रकृतत्वात् कुसूलस्थशालेर्न कथं तद्रूपत्वमित्यतस्तादृशशालेः कथं तज्जातिरूपत्वा
भावः इत्यर्थलाभे असंगतिरतः सजातिविशेषोरूपोऽधर्मोऽस्य सन् तद्रूपः इति बहुव्रीहिसमासाभिप्रायेण तद्रूपत्वमिति व्याचष्टे न जा
तिविशेषवत्वमिति अस्तु कुसूलस्थबीजस्यापि तद्रूपवत्वमित्यत आह तथा चेति सतीति विशेषः इत्यनेनेति अनन्तजातिस्वी
कारेण इत्यर्थः बीजत्वसमानशीलत्वादिति अकारिसाधारणत्वादित्यर्थः तथा चेत्यनेन रूपेण हेतुत्वेपि सहकारिविरहस्य कार्याभा
वप्रयोजकतायाः अवश्यकत्वाद् बीजत्वेनापि हेतुता संभवादिति भावः अभिमतस्येत्यस्य व्याख्या अंकुरकारिण इति तस्येति मूल
स्य व्याख्या जातिविशेषस्येति ननु कुर्वद्रूपत्वस्य शालित्वविरुद्धत्वरूपतत्प्रतिक्षेपकत्वस्य निराकृतत्वादेव शालित्वेन विरुद्ध

त्वंनिराकृतंभवतिस्वपरविरुद्धंतस्यस्वविरुद्धत्वाप्रसक्तेरितिशालित्वमभितस्यसंग्राहकंप्रतिक्षेपकंत्वेतिविकल्प्यदूषणा
भिधानंअर्थपौनरुक्त्यप्रसक्तमित्याशंकतेयद्यपीतिअनत्त्वप्रसंगेत्सस्यनसःअसःतस्यभावोअनत्त्वमितिव्युत्पाप्रसक्तस्यतज्जा
तित्वाभावप्रसंगार्थकत्वाभिमानस्यनिराकरणायनास्तिसजातिविशेषोयत्रेतिबहुव्रीहिणाअनद्वंद्वोजातिविशेषश्चस्यार्थकस्त
त्वमनत्वमित्यर्थकतांस्फुटयतितज्जातिविशेषेतिमूलेविरोधाविरोधयोःप्रकारांतराभावादितिविरोधाविरोधोभयविरोधिरूपाभावा
दित्यर्थः विरोधस्याविरोधस्यचविरहिणोऽसंभवादितिपावत्अत्रयदिविरोधस्तदभावव्याप्यत्वमविरोधसहावस्थानमितिविवस
तेतदातदुभयमवृत्तावेवनास्तिइतिप्रकारांतराभावादित्यसंगतमतउभयोर्भावाभावरूपतामाहविरोधाविरोधावितिविरोधस्त
दधिकरणावृत्तित्वमविरोधस्तदधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थःयद्यपितयोःस्तदभावव्याप्यत्वतदभावाव्याप्यत्वरूपत्वेपिप्रकारांतराभा
वादितिसंगच्छतेतथापिगुरुशरीरतयातयोरुपेक्षेतिध्येयं ननुविरोधाविरोधयोःप्रकारांतरासंभवेपिसंग्राहकत्वप्रतिक्षेपकत्व
योःप्रकारांतरसंभवत्येवमूर्तत्वमूर्त्तत्वादौतदभावादित्यसंगतिमाशंक्यविरोधानंगीकारेअविरोधोयगमभावश्चकत्वइतिजा ३३

तोरविरोधेऽवश्यंसंग्राह्यसंग्राहकभावइतिभावंस्पष्टयतितथाचेतिननुव्याप्यव्यापकभावविरहेपिभूतत्वमूर्त्तत्वाद्योरिवजातोर
पिसामानाधिकरण्यरूपोअविरोधःस्वीकरणीयइत्याशंकांनिराकरोतिस्वाघवे नेतिमिथोव्यभिचारीतिजातिमात्रस्यस्वव्यभि
चारस्वनिष्ठव्यभिचारप्रतियोगिर्नतिसामानाधिकरण्याभावस्येत्यर्थः सामान्यतोऽवधारणरित्यनेनसंबध्यतेएतावताशालि
त्वादेरजातित्वेनहेतुनास्वव्यभिचारित्वाव्यापकजातिसामान्यसामानाधिकरण्याभावसिद्धावर्थतस्तत्समानाधिकरणताकुर्वद्रू
पत्वजातिनिराकरणनिर्वाहः नचजातित्वरूपहेतुमत्पांसत्तायांस्वाव्यभिचारिजातप्रसिध्यातद्घटितसाध्यवत्वानिर्वाहःसत्वा
ननुगमात्सामान्यनियमानिर्वाहःश्चेतिवाच्यं स्वाव्यभिचारित्वाव्यापकजातिसामानाधिकरण्यंयद्यत्वंतत्रैरकूटस्यसाध्यतोपग
मेनसामंजस्यात् तादृशस्वपदार्थस्यघटपटसंयोगादिव्यक्तीनांएवप्रसिद्धत्वात्व्याप्यव्यापकभावापन्नंयदुभयंतद्वृत्ति जा
तिमात्रवृत्तिद्वित्वस्याधेयतानवच्छेदकत्वनियमेवर्नोत्पर्यस्वार्थव्याप्यस्याश्रयव्यापकोभयवृत्तिपदघटकत्वस्वरूपद्वित्वविशे
षणमवसंतार्थः तादृशद्वित्वत्वेनहेतुनातादृशद्वित्वत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाधेयतानवच्छेदकत्वसाधनेसंकीर्णजा

३४ तिनिराकरणंस्फुटमेवसंकीर्णजातिद्वयसत्वेतद्वृत्तिद्वित्वस्याधेयतानवच्छेदकत्वव्याप्यतातन्मिथोव्यभिचारिजात्योः सामाना
धिकरण्यविरहनियमवत्मिथः समानाधिकरणजात्योर्मिथोव्यभिचाराभावनियमारपिसंकीर्णजातिखंडननिर्वाहात्तादृश
नियमावधारणमप्याहसमानाधिकरणेतिआधेयतावच्छेदकजातिपर्याप्तद्वित्वेमिथोव्यभिचारिद्वयापर्याप्तत्वस्यावधा
रणादित्यर्थः मिथोव्यभिचारिद्वयापर्याप्तत्वंचस्वाश्रयव्यापकावृत्तियद्यत्वं तदन्यत्वंव्यापकत्वंभेदगर्भसामानाधिकरण्य
पो० संबंधेनप्रतियोगिद्वयविशिष्टौसंताभावस्तत्प्रतियोगीतानवच्छेदकत्वंवा शाबलित्वादिजातिंविशिष्यनिवेश्यतदव्यापकतत्
व्यभिचारिजातित्वादेस्तत्सामानाधिकरण्याभावादिनियमकल्पनयापिशाबलित्वादिसंकीर्णकुर्वत्वनिराकरणसंभवात्तादृशरूप
नियमानपिदर्शयतिविशेषतइतिव्याप्यस्लएवतत्सामानाधिकरण्यंप्रवेश्यतत्प्रवेष्टव्यभिचारस्याभावेव्यापकत्वावधारणत
व्याप्यविशिजातिर्त्वमप्रवेश्यव्यापकाभावप्रतियोगिशरीरेतन्निवेश्यनियमकल्पनाच्चसमीहितनिर्वाहात्तन्नियमद्वयमपि
दर्शितं। तत्समानशीलनियमानामितितज्जातिसमानाधिकरणतदभावसमानाधिकरणजातेस्तज्जातिव्यापकत्वमिसा ३४

रिनियमानामित्यर्थः यत्रसंकरेणजातिद्वयमेवनसिध्यतियथाभूतत्वविभुत्वादिकंतत्रोक्तसामान्यनियमएवमूलं
एवमितिसंकरस्यजातित्वबाधकत्वइत्यर्थः कथंघटत्वमेकाजातिरितिघटपदप्रवृत्तिनिमित्तजातेः कथमैक्यमित्यर्थः म
त्तिकात्वादिनासंकरादिनिभावः नचमार्एवघटेघटत्वेअन्यत्रघटव्यवहारस्तुएकजातीयसंस्थानवत्वात्गौणएवेति
वाच्यं विनिगमकाभावात् संस्थानवत्त्वेवेतिघटारंभकविलक्षणावयवसंयोगवत्त्वेवेत्यर्थः एवकारेणद्रव्यवृत्तित्वव्यव
च्छेदः नचैवंकथंनीलोमहान्घटश्चलतिइत्याकारघटत्वेरूपपरिमाणचलनादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिरित्यतआहप
रंपरासंबंधेनेतिघटेतादृशजातेःस्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वरूपपरंपरासंबंधसत्वेनेत्यर्थः तादृशपरंपरायाःसंबंधत्वम
सहमानआहतादृशेतिजातिविशेषवादित्यर्थः संस्थानवत्वंसंस्थानसमानाधिकरणद्रव्यत्वंअन्यतरकर्मत्वादिनाक्रिया
हेतुत्वेमानाभावाराहाःरीतिकर्मसामान्यजन्यतावच्छेदकजातिपरिग्राहकं कपालिकाकपालिद्वयसंयोगजन्यकपालद्वय
संयोगादिनाघटोत्पत्यातत्संयोगेकर्मजन्यतावच्छेदकजातिविरहेणघटत्वस्यचव्यवहारानुरोधात्स्वीकार्यत्वेनतयो

संकरोबोध्यः नचसंयोगजः संयोगेनद्रव्यारंभकः अपितु कर्मजएव परमाणुद्वयेसंयोगासंभवेन कर्मजतत्संयोगस्यैव द्व्य
णुकारंभकतयाविपरीतकल्पनायाअसंभवादिति वाच्यं यत्रकपालसंयुक्तकुपालिकायांकपालिकोतरसंयोगात्कपा
लांतरोत्पत्तिः तत्रकपालयोः कर्मजन्यसंयोगासंभवेन तत्र घटानुभवस्य दुरपलवत्वेन संयोगजसंयोगस्यापिद्रव्यारंभक
तायादुर्वारत्वात् ननुगुणगतजातेःसंकरोनबाधकः अपितुद्रव्यगतजातावेवेति संस्थानहानिघटत्वस्य कर्मजत्वादिना
संकरेपिनजातित्वानुपपत्तिरिति अतआहगुणेनसांकर्यमितिबाधकमितिशेषः इतिचिंतितएतादृशविशेषस्त्वित्यर्थः
शंकरमिश्रोघनुसारेणसिद्धांतंसंगमयति अत्राहुरिति नानैवघटत्वंघटपदप्रवृत्तिनिमित्तंभिन्नभिन्नमेवेत्यर्थः तथाच
सुवर्णत्वादिनानसंकरः समानाधिकरणजात्योर्व्याप्य व्यापकभावादिति भावः एवंसतिघटपदस्यनानार्थत्वापत्तिरिस
त्रेष्टापत्तिमाह घटपदमपीति ननु घटत्वस्यनानात्वेमार्दपाषाणादिति घटे इमौघटावेतेघटादृस्याधेकपदेनव्यवहा
रानुपपत्तिः मार्दपाषाणादिनिष्ठद्वित्वावच्छिन्नेएकजातावच्छिन्नाभेदस्यतत्प्रतीतेस्तस्यचबाधादिति अतआहानुगतेति ३५

संयोगजः

संस्थानवैजात्याद्यग्रहेणैकजातीयसंस्थानग्रहनिबंधनइति संस्थानव्यक्तीनांभेदेपिद्वित्वाद्यवच्छिन्नेएकजातीयसंस्था
नवदभेदसत्वेनतदभेदपरएवतादृशोव्यवहारः यत्रचएकः कर्मजसंयोगारम्योऽपरस्त्वसंयोगारम्यस्तत्रसंस्थानगतजातेः
संकरभयेनभेदेपिसंस्थानवैजात्याग्रहात्संस्थानयोरेकजातीयत्वभ्रमेणप्रमाणरूपएवतादृशोव्यवहारइत्यर्थः मार्दपाषा
णादिघटेषुअयंघटोयंघटइतिव्यवहारस्यचनानुपपत्तिप्रसक्तिः घटपदस्यनार्थतयैवतदुपपत्तेः वस्तुतोऽयंघटोयम
पिघटइतिव्यवहारस्यभिन्नधर्मपरत्वेअयंघटोयमपिघटइतिवचोपपद्यतइत्याशंक्यानुगतेसादिनासमाहितंसंस्थानग
तघटत्वाद्युपगमेनमतांतरमाहसर्वजनीनेतिप्रतीतीरूपलक्षणेव्यवहारस्याप्यनुगतघटत्वसाधकत्वंबोध्यंभिन्नभे
देतिघटानारंभकान्यतरकर्मादिजन्यसंयोगादिशक्तिजन्यतावच्छेदकजातितोऽन्यदेवेत्यर्थः एतच्चव्याप्यत्वनिर्वाहकतयो
क्तंभिन्नत्वकल्पनाबीजमाहबाधकबलेनेति घटपदप्रवृत्तिनिमित्तजातेस्त्वादेरिवानुगतानतिप्रसक्तरूपाभावेनानुग
तप्रत्ययानुरोधादेकत्वस्यावश्यकतयाप्रसक्तजातिसंकररूपबाधकबलेनेत्यर्थः ननु कर्मादिजन्यतावच्छेदकजातेरनु

गमेकथंतज्जन्यतावच्छेदकत्वमतआहजन्यतावच्छेदकभेदेपीतिभ्रदिमादितिकार्यकारणभावबाधकव्यभिचारादिरोष
विरहादित्यर्थः अवच्छेदकभेदेकार्यकारणभावभेदेनगौरवस्यगत्यंतरविरहेणादोषत्वादितिभावः कर्मजन्यतावच्छेदकजा
तिमनभ्युपगम्यजातिसंकरमुद्धरतिअन्यतरेतिनचान्यतरकर्मत्वादिनाविशेषरूपेणकर्मणोहेतुत्वस्यनिर्युक्तकत्वेपिकर्मसा
मान्यहेतुतायाआवश्यकत्वात्तज्जन्यतावच्छेदकजातेरावश्यकत्वेनितयासहघटत्वस्यसंकरोदुर्वारएवेतिवाच्यंजातिस्त्रीका
रेपिउत्तरदेशेव्यभिचारेणस्वाव्यवहितोत्तरत्वस्यसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनक्रियाविशिष्टत्वंकार्यतावच्छेदकेनिवेश्य
उत्तरदेशस्यकार्यतावच्छेदकविशिष्टकार्यानधिकरणत्वेनस्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नक्रियाविशिष्टसमवायस्यकार्य
तावच्छेदकसंबंधत्वमुपगम्यवाव्यभिचारवारणस्यावश्यकतयाननएवंसंयोगजसंयोगेपिव्यभिचारवारणसंभवात्कर्मसा
मान्यजन्यतावच्छेदकजातेरप्यप्रामाणिकताएवमवयवगगनादिसंयोगस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनावयविगगनादिसंयो
गहेतोः तादृशसंबंधेनासंबंधिनिगगनादावप्युत्पत्तेर्व्यभिचारस्यवारणायादरणीयेनप्रकारेणैवक्रियाजन्यसंयोगेव्यभिचार

BHAU DAJI MEMORIAL

वारणसंभवात्संयोगजन्यतावच्छेदकजातिरप्यप्रामाणिकत्वात् अथैवंमृत्तिकारिघटनिष्ठचक्रादिजन्यतायांसंस्थान
विशेषवन्मृत्तिकात्वादिकमेवावच्छेदकंवाच्यंतथाचलाघवन्मृत्तिकात्वादिव्याप्यजातिविशेषाणामेवतत्कार्यतावच्छेदकतया
कल्पनमुचितमितिश्रद्धमतमेवसम्यगितिचेन्नमृत्तिकादिव्याप्यजातिविशेषाणामुक्तयुक्त्याप्रामाणिकत्वेपिघटपटस्यनानार्थता
यांगौरवेणप्रत्यक्षसिद्धसर्वजातीयघटसंख्यानानुगव्यकजातिविशेषावच्छिन्नसंस्थानस्यघटपटशक्यतावच्छेदकत्वेनतत्त
ज्जातीनांघटत्वानात्मकतयाश्रद्धमतस्यासम्यक्त्वात् वस्तुतस्तुघटनिष्ठजातीनांप्रमाणांतरश्रुत्यत्वेपिदंडादीनांघटहेतुत्व
मेवाप्रामाणिकंकुतस्तज्जन्यतावच्छेदकतयाद्रव्यगतजातिसिद्धिः नचैवंघटार्थिनोदंडांगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिः अवयवक्रि
याविशेषद्वाराघटजनकविलक्षणसंयोगंप्रतिदंडादीनांहेतुतयैवदंडादौघटार्थिप्रवृत्तेरुपपत्तेः दृष्टफलगोचरप्रवृत्तौफल
गोचरप्रवृत्तौप्रयोजकज्ञानसहकृताप्रयोज्यफलगोचरेच्छासाक्षादेवहेतुरंतरालिकफलसाधनताज्ञानसहकृतनतत्फलेच्छा
द्वारेत्यन्यदेतत्एकदेशिनांसंकीर्णप्रामाणिकजातिमभ्युपगच्छतांमतमाहपरेत्विति विरुद्धसंस्थानव्यंग्यानांतुरगत्वावि

BHAU DAJI MEMORIAL

हंगत्वादीनांविरुद्धसामग्रीप्रयोज्यानांनीलत्वपीतत्वादीनांसंकरोनेष्यतेअत्रयथासंख्यंहेतुद्वयमाहव्यंजकसामग्रीसंकरासंभ
वेनेतिव्यंजकयोःसामग्र्योश्चसंकरासंभवेनेसर्थः व्यंजकासंकरेप्रमाणाभावेनजातिद्वयसामानाधिकरण्यासिद्ध्याप्रयोजकसाम
ग्रीविरोधस्यचप्रयोज्यैकाधिकरण्यबाधकत्वात्संकरासंभवइत्यवधेयं प्रमाणेससपीतिसंकरस्यप्रमाणसिद्धत्वेससपीत्यर्थः प
रासांजातीनांसंकरोनेष्यतेइत्यनुषज्यतेउक्तनियमानांईदृशप्रमाणेनबाधादितिभावः अतएवप्रमाणेसतिसंकीर्णजातरूप
गमारेवअनुद्भूतरूपानुपगमेचास्पर्शस्यस्पर्शनेप्रतिरूपत्वस्पर्शनेप्रत्यक्षाभावेहेतुतयानोद्भूतत्वंप्रयोजकमतउक्तंअनुद्भूतरू
पवारिनामितिशुक्लपीतेतिशुक्लपीतादिरूपसाधारणमुद्भूतत्वंचास्पर्शत्वेशीतोष्णादिस्पर्शसाधारणमुद्भूतत्वंस्पर्शनत्वेप्रयोज्यप्र
योजकमितिसर्थः ननुरूपस्पर्शसाधारणमेकमेवोद्भूतत्वमस्तुप्रत्यक्षतायांप्रयोजकमितिसर्थः तथासत्युद्भूतरूपसत्त्वेनप्रभाया
स्पार्शनापत्तेः नचप्रभायारूपमेवप्रत्यक्षंनतुप्रभेतितद्रूपेमस्तुप्रत्यक्षतायाप्रयोजकमुद्भूतत्वंनैय्यायिकैर्नोपेयमितिवाच्यं
प्रभायाअचाक्षुषत्वेतद्भूतसंयोगविभागाचलनादीनामचाक्षुषत्वप्रसंगेनतन्मतस्यानिनुष्टत्वात् अथैवंप्रत्यक्षेमहत्त्व

हेतुतानस्यात्परमाणुरूपादावुद्भूतत्वस्यसंकीर्णजातिमंगीकुर्वतामनभ्युपगमसंभवेनपरमाण्वादिप्रत्यक्षापत्तेरयोगात्
नचावयविनउद्भूतरूपादेरवयवोद्भूतरूपादिहेतुताअन्यथोद्भूतरूपाद्युत्पत्तिनियमासंभवात्स्थूलद्रव्येषुउद्भूतरू
पाद्युत्पत्तयेतदारंभकपरमाण्वादावुद्भूतरूपाद्यभ्युपगमआवश्यकइतिवाच्यं उद्भूतरूपवद्द्व्यद्वारंभकैरेवाणुभिरनु
द्भूतरूपवत्भर्जनकपालस्थवन्द्वाद्वारंभोदयादवयवोद्भूतरूपस्यावयविनितदुत्पादनियामकत्वासंभवादन्यथैवतन्नि
यामकत्वायाआवश्यकत्वात् तत्रविभिन्नपरमाणुकल्पनेगौरवात् अस्तुवाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकादन्यएवतैर्व्यापकःप
रमाणुरूपसाधारणोभवःतत्प्रयोजकइतिचेत्परमाणुद्व्यणुकानभ्युपगंतॄणामिवतदुपगमेपिमहत्त्वकारणतानाभ्युपगंत
व्यैव वस्तुजातिसंकरस्यादोषत्वेरूपनिष्ठोद्भवोमहत्त्वनिष्ठोवाचाक्षुषत्वप्रयोजकतयाकल्प्यतइत्यत्रविगमनाविरहान्म
हत्त्वस्यापितत्कारणतादुर्वारैव जातिसंकरस्यदोषत्वेपिएकत्वोद्भवएवप्रत्यक्षताप्रयोजकःमहत्त्वेउत्कर्षापकर्षवत्एकत्वे
अवांतरजात्यंतरासत्त्वेनसंकरानवकाशादित्यपिकेचित्चिंतामणिकृताजातिसंकरभयेनोद्भूतत्वमुपेत्यनीलत्वादिव्या

प्यभिन्ना अनुद्भूतत्वजातयः स्वीकृताः तत्रवच्छिन्नभेदकूटरूपोद्भवएवप्रत्यक्षताप्रयोजकरूपगतं तन्मतं निराकरोति अनुद्भू
तत्वमिति मानाभावादिति एकस्योद्भवस्य प्रत्यक्षताप्रयोजकत्वसंभवे तावतैवोपपत्तेरिति भावः उद्भूतत्वजातावच्छिन्नभेदस्या
नुद्भूतव्यवहारप्रयोजकत्वे शब्दस्फुरणादावपि तद्व्यवहारस्य संभवात् तद्व्याहत्तमनुद्भूतव्यवहारनियामकमाह शब्दस्फुरणादीति
अप्रत्यक्षत्वनिमित्तकरूपतिरूपस्य प्रत्यक्षरूपत्वादिति भावः अत एव जातिसंकरस्यारोपत्वादेवमेरं अपहृष्टं अपेक्ष्यावधित्वे
न विषयीकृत्य अस्यानुगतरूपस्य च उत्कटव्यवहाररूपेन संबंधः अनुगतरूपेन संकरपरिहाराय नानात्वेन स्वीकृताभि
रुत्कर्षजातिभिरुत्कटव्यवहारानुपपत्तिरर्थिनाविभिन्नजातीयेति मधुरसास्वादमधुरशब्दश्रवणादिरूपविभिन्नजा
तीयहेतुकसुखेति आदिः एतावता तत्तज्जातीयकारणप्रयोज्योत्कटानुत्कटसुखसाधारणजातिभिः सहोत्कटत्वस्य संक
रोदर्शितः तत्तत्कटत्वरूपजातीनामननुगमेपि शब्दगतकत्वादिव्याप्यनानातत्वानामिव सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबं
धकतावच्छेदकसुखत्वजातित्वेन तासामनुगमसंभवादनुगतव्यवहारोपपत्तिरित्यतआह अननुद्भूतसुखत्वमिति मानाभा ३८

वेनेति सुखसत्वेऽवश्यं तत्साक्षात्काराभ्युपगमादिति शेषः सजातीयेति सुखनिष्ठोत्कटत्वस्य सुखसाक्षात्कारप्रतिबंध
कतावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः यथा तारशब्देगृह्यमाणे मंदशब्दो नगृह्यते तथोत्कटसुखेगृह्यमाणे मंदसुखं नगृह्य
तइति न अपि तु तदुभयसत्वे समूहालंबनसाक्षात्कारएवेति उत्कटसुखस्य मंदसुखसाक्षात्काराप्रतिबंधकत्वादिति
भावः एवं चेदं सुखमस्मात्सुखादुत्कटमिति व्यवहारानुरोधात्पंचम्यर्थः सावधिकत्वं नावपि स्वीकृतिपत एव अयमस्मा
तारइत्यादौ तु सजातीयविषयकसाक्षात्कारे साद्यनुगतरूपप्रविष्टविषयित्वान्वयिप्रतियोगित्वमेव पंचम्यर्थ इति ता
रत्वादिजातीनां नसाधकत्वमिति ध्येयं इत्थं चेति संकरस्यारोपत्वेन चेत्यर्थः एकैक एव तिजातिसंकरस्यारोपत्वे एकह
स्तादिपरिमाणगतजातिविशेषैः संकरेण तैरेवानुपपत्तेरिति भावः न च संकीर्णजातिस्वीकारे शिंशपात्वादिलिंगकस्य सत्वा
द्यनुमानेविपक्षबाधकविरहेण व्यभिचारशंकानिरासंभवादारभ्यांतपुरुषीयतदनुमानविलोपप्रसंगस्य मूलेवक्ष्यमाण
स्यदुर्वारत्वेयेवेति वाच्यं अव्यापकस्याविरोधिनश्च धर्मस्य धर्मिभेदः कथं व्यापकत्वविरोधित्वोपपादकस्य तः स्वरूपेण संप्र

हकत्वाद्यनिरूपकस्यापिविशेषणविशेषावच्छिन्नस्यतन्निरूपकत्वमविरुद्धमितिसर्वकतांव्यक्तिभेदेनेत्यादेःस्पष्टयतिव्यक्ती
तिएवंसूनितुरगत्वविहगत्वादीनांअविशेषितानामेवसर्वमतसिद्धोविरोधोविलीयेततेषांसामानाधिकरण्येपिउक्तरिशा
संग्रहमतिपेक्षोपपत्तेरित्याहमूलेविलीनमिरानीमितितरतज्जातीयतापरेनतज्जातितरत्वजातीयोर्विवक्षणेतयोरविरो
धारसंगतिरतस्तत्परंव्याचष्टेतरेतरितिजातिसंकरबाधकत्वोक्तनियमानांद्वितीयनियमोपपादकतयापरिदृश्यमानेत्या
दिमूलंप्रथमनियमोपपादकतयाचयश्चेत्यादिमूलंव्याचष्टेमिथइत्यादिः यश्चयस्यजातिविशेषइत्यादिग्रंथस्यस्वव्यभि
चारिजातिव्यभिचारस्यजातौस्वीकारेअनिष्टप्रसंजनपरतांघटयितुंव्याचष्टेयस्येत्यादियज्जातीयस्ययज्जातिमतःविशे
षपदस्यव्याप्यार्थकत्वेःसंगतिव्याप्यस्यव्यापकव्यभिचारित्वाप्रसक्तेरतत्तद्व्याचष्टेएकदेशवृत्तिरितितज्जातिसमानाधि
करणाभावप्रतियोगित्वेसतितज्जातिमद्वृत्तिरित्यर्थः तज्जातीयंव्यभिचरेदितितत्तज्जात्यवच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वंलभ्यतेन
भीनवृत्तित्वस्यव्यभिचरत्वर्थत्वात्तदेवतज्जातिव्यभिचारवृत्तिस्वव्यभिचारिजातिव्यभिचारलाभवृत्तिस्पष्टयितुमाहतांजाति

मितियावदितिशिंशपायांतत्तिलाभावात्तद्व्यभिचारोऽप्रकृतवृक्षतःशिंशपापदंव्याचष्टेशिंशपात्वमितिपादयंव्यभिचारेदिति
मूलेपादपभिन्नवृत्तित्वंलभ्यतेतदेवचपादपत्वजातिव्यभिचारवृक्षतःपादपपदंनधर्मपरतयाव्याख्यातंतादात्म्यहेतुनेतिशिंशपा
त्वादीनांवृक्षत्वादिव्यभिचारेशंकितेतदुभयधर्मवतोस्तादात्म्यरूपस्यतदुभयसामानाधिकरण्यस्यभंगप्रसंगेनविपक्षबाधकेनप्र
वृत्तस्यशिंशपात्वादिलिंगकवृक्षत्वादिनुमानेनेत्यर्थः संकीर्णजातिस्वीकारेव्यभिचारशंकायादुरुच्छेदत्वात्तदनभ्युपगमेचव्यभिचारेजा
तीत्वाभावप्रसंगस्यैवविपक्षबाधस्यसंभवादितिभावःविपर्ययवृक्षत्वादिनाशंकितंशिंशपात्वेवृक्षत्वाव्यभिचारनिश्चायकंतर्कंस्फुटीकुर्व
तेवृक्षेतिवृक्षस्वभावाशिंशपायदिवृक्षसमनियतंतदात्मानमेवानियतेदितिकःप्रसंगःवृक्षत्वस्यस्वभावत्वविरहेतत्परित्यागःसंभवे
त्तनतुस्वभावस्यशिंशपात्वस्येतितर्कमूलव्याप्तिरेवनसिद्धेदितिशिंशपायाःशिंशपात्वमिववृक्षत्वमपिस्वभावत्वेनतत्राभावयद
वृक्षस्वभावेतिवृक्षोवृक्षत्वंस्वभावोयस्यवृक्षत्वर्थःवृक्षसमनियतंवृक्षत्वंपरित्यजेत्तदात्मानमेवानियमेत्तशिंशपात्वरूपस्वभावम
पिपरित्यजेत्तद्वृक्षसामग्र्यंतर्गतसामग्रीकाशिंशपायदितत्सामग्रीमतिपक्षतापेजनकस्यसामग्रीमेवानियतायेतेस

रःतत्सामग्र्याहेतुसामग्र्यनंतर्गतत्वेहेतुसामग्रीशून्यकालेनहेतुत्पत्तिःसंभवतिननुस्वसामग्रीशून्यकालेस्वोत्पत्तेःस्वसामग्र्य
धीनत्वनियमादितिव्याप्तिरेवनसिध्येदितिहेतुसामग्र्यंतर्गतसामग्रीवत्वंपक्षविशेषणंतदर्थश्चतत्सामग्रीव्यापकसामग्रीकत्वं
स्वसामग्रीत्वव्यापकतत्सामग्रीत्वकत्वंवाएवंचस्वसामग्रीव्यापकसामग्रीशून्यकालस्यस्वसामग्रीशून्यतायाआवश्यकत्वाद्व्याप्ति
सिद्धिःसामग्रीप्रतिपत्तेतिसामग्रीविनेत्यर्थः अयंचतर्कःसंकीर्णजातिस्वीकारेपिदूषणंतर्कवत्शिंशपायदिवृक्षत्वंव्यभिचरेत्तत
दावृक्षसामग्रीविनाजायेतेतितर्कांतरमपिशिंशपात्वहेतुकवृक्षत्वानुमानसंपादकंतत्रैवतर्केदृष्टापत्तिशंकानिवर्तकतयोपे
युज्यतेमूलेतस्येहापीतिशालित्वकुर्वद्रूपत्वयोर्मिथोव्यभिचारबाधकस्यापितर्कस्यसंभवादितिसर्थः तादृशमेवतर्कंविवृणोतिदृ
विवृत्तौअंकुरेतिकुर्वद्रूपस्वभावःकुर्वद्रूपस्वभावःशालिरित्यनेनसंबध्यतेशालिरित्यस्यापियदितरतिपरेरित्यादिनाग्निमेतासं
बंधःतत्रसंतत्परद्वयंकुर्वद्रूपपरामर्शकंस्वपरद्वयंचशालिबोधकं शालित्वेकुर्वद्रूपत्वव्यभिचारबाधकंतर्कंप्रदर्श्यविपरीत
व्यभिचारबाधकंतर्कंदर्शयतिअंकुरकुर्वद्रूपंचेतिशालिस्वभावमितिकुर्वद्रूपात्मकपक्षविशेषणंएवंतत्सामग्र्यंतर्गतसाम

ग्रीकमिसपितसंबद्धेपरीत्यादौतुतत्परद्वयंशालिपरामर्शकंस्वपरद्वयंकुर्वद्रूपपरंतरभावद्वयस्यव्यावृत्तिविपर्ययेबाधका
भावइतिव्याप्त्यनभ्युपगमेनोक्ततर्कानवतारइत्यर्थःमूलेस्वभावत्वानुपपत्तेरितिशालित्वकुर्वद्रूपत्वयोरित्यादिःस्वभावत्वं
कुर्वद्रूपशालिस्वभावत्वंएतदनुपपत्तिःकुर्वद्रूपशालित्वाभ्यांतत्परित्यागस्वीकारात्तदुपपत्तौवापरित्यागेपिस्वभावत्वस्वीकारेवाविंबाध
कानुसरणेनेतिशिंशपात्वेपादपत्वव्यभिचारशंकानिवर्तकोक्ततर्कोद्भावनेनेत्यर्थःशिंशपायापःपादपत्वपरित्यागेपितस्यास्तत्स्व
भावत्वस्वीकारसंभवेनचव्याप्त्यसिद्धातत्तर्कस्याप्यनवतारादितिभावःअंकुरत्वंप्रतिबीजत्वस्याप्रयोजकत्वइत्यादिनातत्प्रति
नस्यप्रयोजकत्वव्यवस्थापनंनसंगच्छतेतिस्यस्याप्रयोज्यत्वादितिशंक्याप्रयोजकत्वंव्याचष्टेअप्रयोजकत्वइतिवैयधिकरण्यमि
तिआपादकत्वेनाभिमतस्यअंकुरत्वाप्रयोजकत्वस्यबीजत्वेपराभ्युपगमःअंकुरेबीजादुत्पत्तेरापादनमितिसेयंरूपमापाद्यापादकवै
यधिकरण्यमितिसर्थः अबीजपरस्यतत्रतुरूपत्वाशयेनेष्टापत्तिंविवृणोतिबीजभिन्नेतितदुत्पादानअंकुरोत्पादानुगमनें
कुरइतिरूपादौचव्यभिचारवारणायजातित्वइतिजन्यतावच्छेदकोपाध्यंतर्भावेनानियमेबीजत्वावच्छिन्ननिरूपितकार्यतावं

नच्छेदकतादृशोपाधिवज्जातिरपिनादृशीनबीजाजन्यवृत्तिः स्यात्जन्यतावच्छेदकत्वेजात्युपाध्योरविशेषादिसमयोजकत्वशंका
दतोजातित्वमपहायोपाधिसाधारणंजन्यतावच्छेदकत्वविशेषणंनिवेशयतिजन्यतेकुर्वद्रूपत्वस्यबीजवृत्तितयाआपादकासि
द्धिरतोमात्रेतिबीजवृत्तिकुर्वद्रूपत्वस्यतन्मात्रवृत्तित्वमपितैरुपेयतदस्यापादकाप्रसिद्धिरग्रेशंकनीयाबीजमात्रवृत्तितद्व्यक्तिवा
वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानाश्रयवृत्तित्वस्यांकुरत्वेपरैरभ्युपगमादापादकासिद्धिरतःकार्यवृत्तित्वमुपेत्यकार्यतावच्छेद
कत्वनिवेशःआपाद्येबीजाजान्येतिबीजनिरूपितफलोपधानरूपजन्यताग्रहणार्थकंअन्यथाद्रव्यत्वेनबीजजन्यतायाःघटादा
वपिसत्वेनघटत्वादौव्यभिचारात्बीजत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यतायाःपरमतेक्वचिदप्यनभ्युपगमेननिवेशासंभवात्बीजज
न्यवृत्तित्वंजन्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनजातित्वघटितापादकपक्षेतुसमवायेनवाध्यमतौनेष्टापत्तिःअबीजादपितद्
वृत्तिप्रसंगइतिमूलतोनबीजमबीजमितिसमासेबीजभिन्नजन्यत्वमाश्रयस्यलभ्यतेनास्तिबीजंयत्रसामग्र्यामितिबहुव्रीह्या
दरेबीजासमवहितसामग्रीजन्यत्वंलभ्यतेननुबीजाजन्यत्वंकथमपीतिनशङ्क्यमस्मदुक्तेदृष्टापत्तावबहुव्रीहिमाश्रित्यवाचष्टेबीजासे

मवहितेतिअन्येषांवैयधिकरण्यादिपरिहारार्थंव्याख्यामुपन्यस्यतिअंकुरत्वमितिगगनादावंकुररूपादौचेतन्मतापाद्यसत्ता
तज्जातित्वादिविशेषणपरित्यागःअतएवांकुररूपादौव्यभिचारवारणायजातिरित्यापाद्यनिवेशितंद्रव्यत्वादौव्यभिचारवारणाय
मात्रेतिअत्रचोदकस्यत्वमप्रयोजकत्वंचारुचिवीजंबीजमात्रवृत्तिनाबीजमात्रवृत्तितयापरैरुपगतेनआपादकासिद्धिमितिबी
जमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितकार्यतानवच्छेदकत्वस्यापादकस्यपरानभ्युपगममित्यर्थः कथमबीजेभविष्यतीतिमूलंन
थाचबीजगतविशेषणस्याबीजेसत्वासंभवात्बीजगतकुर्वद्रूपत्वस्यबीजमात्रवृत्तित्वोपगमस्तेषांसंभवत्येवेतिअंकुरत्वे
उक्तापादकसत्वंपरेषांनानुमतमितिभावः बीजस्यविशेषइत्यस्यबीजत्वव्याप्यधर्मइत्यर्थकत्वेऽसंगतिःअबीजेबीजगत
कुर्वद्रूपत्वसत्तामापादयतोनैपायिकस्यबीजत्वव्याप्यतायाअसिद्धेरतस्तद्व्याचष्टेबीजस्यबीजस्यविशेषइतिबीजैकदेश
वृत्तिजातिरितिबीजत्वाव्यापकत्वेसतिबीजवृत्तिजातिरित्यर्थः तज्जात्यव्यापकतत्समानाधिकरणजातेस्तद्व्यभिचारित्वनि
यमाद्बीजगतकुर्वद्रूपत्वस्याबीजेसत्वासंभवइतिशंकितुःपरस्याभिमानःजातिसंकरमनभ्युपगच्छतःपरस्योक्तनियमाभा

वादवीजेपिवीजैकदेशवृत्तिकुर्वद्रूपत्वसत्वेनबाधइतिनहीत्यादिमूलाशयंप्रकाशयतिशाल्यैकदेशेतिपरेषांजातिसंकरानुप
गमेशालिभिन्नबीजेकुर्वद्रूपत्वानुपपत्तिःशालिभिन्नवीजस्यांकुराजननकत्वंप्रसंजयतीत्यशालिपदंशालिभिन्नवीजपरतयाव्या
चष्टेअशालिरितिअवीजेपिवीजगतकुर्वद्रूपत्वसत्वमभ्युपेत्यादवीजंकुरोत्पत्तिप्रसंगंवारयतिमूलेअशालिवदितिअशालिविशे
त्यर्थःशालित्वैकार्यसमवेतत्वोपलक्षितकुर्वद्रूपत्वस्यांकुरजनेप्रयोजकतावद्वीजत्वैकार्थसमवेतत्वोपलक्षितस्यतत्प्रयोजकता
पक्षएववीत्वैकार्यसमवायस्यावीजांकुरजननाभावप्रयोजकत्वासंभवोक्तिसंगतिःननुतद्विशिष्टतत्प्रयोजकत्वोपगमेअतउप
लक्षणतापक्षेमूलोक्तबीजत्वैकार्यसमवायस्यांकुरजननियमनाशक्तिसंगमयितुंविशेषणतापक्षेचोपसंहाराशयस्तंदूष
णंस्पष्टयितुंवितर्कयतियत्रेतिस्तीयासमर्थानस्तीयांनानादृशवस्तुनार्थमाहशालित्वैकार्यइतियथाकुर्वद्रूपत्वस्योपलक्ष
णीभवताशालित्वस्यैकाधिकरणेनशालेरेवांकुरजननमितिननियम्यतइत्यर्थःप्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यादिहेतुचतुष्कंशुद्धबीज
त्वमेवप्रयोजकमित्यत्रसंबध्यतेबीजत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाभिधानेनकुर्वद्रूपत्वस्यविशेष्यस्याप्रामाणिकत्वंसूचितंलाघवात्

विशिष्टपक्षयालघुशरीरत्वात्शुद्धंकुर्वद्रूपत्वासहितं ननुबीजत्वेनहेतुत्वेनघटःसहकारिविकलस्यैकथमकरणमित्यतआह
करणाकरणेत्वितिसहकारीतिअप्रामाणिकावांतरजातिकल्पनामपेक्ष्यसहकारिसाकल्यादेःकार्यजननानुनप्रयोजकताक
न्याय ल्पनस्यैवव्याप्यत्वादितिभावःअन्यथासामर्थ्यस्यैवजननप्रयोजकत्वेपिजनकत्वस्यैवसूचकत्वादितिनावनाप्यप्रसंगवारणसंभ
वादप्रामाणिकावांतारजातिकल्पनानौचित्यादितिशेषःअथवान्यथेत्यस्यसहकारिसाकल्यैकल्ययोःकरणाकरणप्रयोजकत
याअतिप्रसंगभंगेपिवीजत्वविशिष्टस्यकुर्वद्रूपत्वस्यकारणतावच्छेदकत्वोपगमेइत्यर्थः सूचकत्वादितितेनापिरूपेणकारणा
नाप्रसंगादितिशेषःअयंव्यापारकलापइतिमूलंअंकुरादिसामान्यंप्रतिअन्वयव्यतिरेकग्रहविषयबीजत्वादिनैवकारणत्वमि
त्यादिनिश्चयरूपकार्यकलापइत्यर्थःबीजांकुरादेर्हेतुहेतुमद्भावनिश्चायकप्रमाणबलादेवबीजत्वांकुरत्वादेस्तदवच्छेदकत्वनि
श्चयइत्यत्तरयतितदुत्पत्तौतितदुत्पत्तिनिश्चयपदस्यकार्यकारणभावनिश्चयार्थकतामुपपादयतितदुत्पत्तिरितिकार्यकारण
भावइतिअंकुरादेर्विजादिकारणनिरूपितकार्यत्वमित्यर्थःप्रत्यक्षानुपलंभपदस्यकार्यकारणभावग्राहकप्रत्यक्षसहकारिभूतान्य

यव्यतिरेकग्रहार्थकतामुपपादयति प्रत्यक्षमिति कारणान्वयेकारणान्वयिन्यधिकरणे कारणव्यतिरेके कारणव्यतिरेकाधिक
रणे अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य प्रमाणसहकारित्वमेव न तु प्रमाणत्वमिति तन्मात्रकथनेन प्रमाणानुयोगशांतिरतः प्रत्यक्षानुपलं
भपरं तत्सहस्तत प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे तथा चेति पञ्चावयववादिनो नैयायिकानां न्याये प्रयोक्तव्ये उदाहरणोपनययोस्वे प्रयोगः
सिद्धांतविरुद्धत्वमत आह परीत्येवेति परो ह्यवयववादी बौद्धः सन तर्कन्याय प्रयोगमाहेति विषयपरिशोधकतर्कप्रयोजकव्याप्यादि
प्रदर्शनपरं कुसूलस्थबीजसाधारणांकुरयोग्यतासाधकानुमित्यौपयिकन्याये प्रयुंक्ते इत्यर्थः परेरित्यस्य व्याख्या सोगतैरिति
व्यापकानुपलब्धिपरस्य कुसूलस्थबीजं यदि अंकुरयोग्यं न स्यात् बीजं न स्यादिति तर्कप्रयोजकांकुरयोग्यत्वाभावरूपापादकार्थ
कतोदर्शयति व्यापकस्येति प्रसंगहेतुरित्यस्यापादकपरतां स्फुटयति प्रसंगस्येति तर्कस्येत्यर्थः हेतुरिति तत्र चषष्ठीसमासः प्रसंग
परस्य प्रसंजकपरतया कर्मधारयोपि संभवतीत्याह प्रसंजकोवेति मूलेविपर्ययेकिं बाधकमिति कुसूलादिबीजमंकुरं प्रत्यप्रयोजक
मपि बीजत्वजातिमद्भविष्यतीति कथितप्रसंगविरोधिव्यभिचारसंदेहे किं बाधकमित्यर्थः अंकुरस्य जातिप्रतिनियामकाकस्मिके

त्वप्रसंगस्तिबीजत्वेनांकुरत्वजातप्रयोजकत्वेन तु कुरणीत्वादेरप्यकुर्वत्साधारणत्वेनानवस्थात्तादृशजातेः प्रतिनियमः प्रतिनि
यमत्वं च चिरेवधर्मिणि सत्वमिति यावत् तस्याकस्मिकत्वप्रसंगो विपर्ययेबाधकइत्यर्थः अंकुरस्य हि जातिप्रतिनियमात् निर्नि
मित्तकइत्यत्रिमेष्टापत्तिवारणानुसारेणाकस्मिकत्वं निर्निमित्तकत्वरूपतया व्याचष्टे विहस्तो आकस्मिकत्वमिति निर्निमित्तक
त्वं प्रयोजकशून्यत्वं बीजत्वस्याकुर्वाणेपि निर्विवारतया आपाद्याभावरूपेणतेनांकुरप्रयोजकत्वरूपापादकविपर्ययसिद्धिरित्याह
मूले बीजत्वं तस्येत्यादिना विचारयति इमितीत्यनंतरं व्याप्यसधर्मतासत्वादिति शेषः स्वभावहेतुरित्यस्य बीजत्वमित्यादिः स्वभा
वहेतुरित्यस्य व्याख्या विरुद्धाभावानुमापको हेतुरिति विपर्ययानुमापको हेतुरित्यर्थः स्वपरस्य विपर्यपरतया भावरूपपरस्य प्राप्त्यर्थ
कमप्राप्तिकतया सिद्ध्यर्थकत्वेन स्वस्य भावो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन स्वभावपदाद्विपर्ययानुमापकत्वलाभः बीजस्य
धर्मिणो हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्याशयेनास्वभावपदस्य तादात्म्यार्थकत्वमवलंब्य वर्णयतामन्येषां मतमाह तादात्म्येति तादात्म्य
संबंधेन हेतुस्तादात्म्यहेतुः बीजत्वस्यापि हेतुतासंभवात् तादात्म्याभिधानमयुक्तमित्यस्वरसं बीजं तत्रोत्पादितो निर्निमि

तकत्वहेतिशेषः अनिष्टं तादृशजातावनिष्टेतरप्रसंगो नित्यहेतिजातिप्रतिनियमस्य निर्निमित्तकत्वेपि तादृशजातेः सार्वत्रिकत्व
विरहेणव्यभिचारान्निर्निमित्तकत्वस्य यथाश्रुतसार्वत्रिकत्वप्रसंजकतानसंभवीति सार्वत्रिकत्वं व्याचष्टे कार्यमात्रहेतित्वमि
तिवैय्यधिकरण्यादिशेषं निराचिकीर्षुः प्रसंगं परिहृत्य दर्शयति तथाचेति जातावच्छिन्नकार्यजनकस्य जातिप्रतिनियमप्रयोजक
तया जातेः कार्यतानवच्छेदकत्वएव जातिप्रतिनियमनिर्निमित्तकत्वस्य पर्यवसानमित्याशयेन कार्यतावच्छेदकत्वाभावस्यैव जा
तिरूपपक्षे सार्वत्रिकत्वप्रसंजकत्वं दर्शितं तावतावैय्यधिकरण्यपरिहारः यद्यपि कार्यतायाः कारणतानिरूपितत्वं कारणतायाः कि
ञ्चिद्रूपावच्छिन्नत्वं च नियतमिति कार्यतायां किंचिद्रूपावच्छिन्नेत्यादिविशेषणमव्याघातकं तथापि बीजत्वे बीजनिष्ठांकुरकारणतावच्छेदकत्वस्य तादृशकारणतायां धर्मेतिरानवच्छिन्नत्वनिश्चयात् परिशेषेणसिद्धये तादृशविशेषणोपादानं कार्यमात्रसमवेतगुणकर्मणोः कार्यतानवच्छेदकत्वाद्व्यभिचारः स्यादित्यापाद्येजातिविशेषणं तथाच कार्यमात्रसमवेतं नित्यं नस्यादित्यापाद्यार्थः परिशेषश्रुद्धयेः न्यनिमित्तकत्वं मूलसूत्रानिराकृतमिति स्फुटयति तथाचेति सनिमित्तकत्वसाधकं किंचिद्धर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगि

कार्यतावच्छेदकत्वसाधकं कृतशालित्वादिवाधः यथा यं कुरे व्यभिचारेण शालित्वादेरंकुरत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वबाधः शा
लित्वादिसाधारणबीजत्वावांतरजातेरवच्छिन्नत्वस्य तादृशजनकतायां बाधनिश्चयासंभवात् तन्निश्चयकार्यकारिणस्तत्र तादृश
जातेरवच्छिन्नत्वसंभवतो विरोधिगौरवस्यानस्य सहकारितामात्रकल्पनेति बीजत्वस्य निमित्तत्वं कारणतायां बीजत्वावच्छिन्न
त्वं सेयं निमित्तवतेनिमूलस्यैवानुकथनं विपक्षादिसम्यग्व्याख्यानिर्निमित्तादिव्याप्यमारायेत्यस्य पर्यवस्यतीत्यर्थः कैश्चिदाम्यनी
सत्रयोगासंभवान्निवर्त्तमानेत्यस्य पूर्वेण द्योजनं व्याप्यपरस्य प्रहृतहेतुपरतां प्रकाशयितुं मध्ये पूरयति कार्यमात्रहेतित्वजातित्व
मिति निर्निमित्तानन्निवृत्तिश्च तादृशयाथाभावरूपहेतोर्निरूक्तसनिमित्तत्वरूपापारकव्यतिरेकव्याप्तिनिर्वाहेनपयुज्यनवृत्ति
मूलेतमदर्शनं अंकुरत्वे निमित्तवतासिद्धिमंतरेण बीजत्वस्य प्रयोजकत्वे पर्यवसानासंभवात्तत्र तत्सिद्धिबोधकशब्दं पूरयति अं
कुरत्वे सिध्यंतीति बीजप्रयोजकतायां बीजत्वस्यांकुरकारणतावच्छेदकतायां विश्राम्यति तत्सिद्धिपर्यवसितसिद्धिकं भवति ननु
परिशेषादंकुरत्वे पक्षे साध्यविशेषो बीजत्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वमेव सेत्सुमर्हति ननु बीजत्वावच्छिन्नेऽंकुरप्रयोजकत्वमित्याशंक्य

निराकरोति अकुरत्वस्येति तुल्यविति विघ्नयेत्यादि उक्तानुपपत्तावीजप्रयोजकतायामित्यस्यैव बीजप्रयोज्यतायामित्यर्थक
त्वमभ्युपगच्छतोमतमाह बीजमिति बीजत्वस्यांकुरकारणतावच्छेदकत्वसाधकपरिशेषासिद्धिं शंकते यद्यपीति एतावतापीति
शालित्वादेरंकुरत्वावच्छिन्नप्रयोजकतामात्रेणापीत्यर्थः प्रयोजकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं अंकुरत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यादिनासिध्यती ति।
सनिमित्तकत्वसामान्यसाधककार्यमात्रहेतिजातित्वरूपहेतोरित्यादिः क्षितित्वादेरपीति बीजसहकारिणावच्छेदकतयाभिमतस्य
क्षितित्वसलिलत्वादेरेकतरस्यनिमित्तताभारायापिपर्यवसानसंभवादित्यर्थः अकुर्वाणसाधारणरूपस्येति अंकुरानुपहितक्षि
त्यादिसाधारणस्यचिह्नमस्येत्यर्थः सिद्धमाहितमिति तावतैवसमर्थस्यापिसहकारिविरहेणाकरणमित्यस्यहेत्वोपपादकस्य
सिद्धेरित्यर्थः तावतासमर्थस्यकरणाविलंबनियमरूपस्याकुर्वाणसाधारणधर्मकरणतावच्छेदकत्वबाधकस्यनिरासेधरणीत्वा
देरिवबीजत्वादेरपिकारणतावच्छेदकत्वसिद्धिरन्वयनिरेक्षबलान्निश्चयहेतवेत्याह अस्तेवे अन्यमतमाह प्रागुक्तेइति अबी
जादंकुरोत्पत्तिप्रसंगइति बीजत्वेनांकुराजनकत्वं बीजासमवहि तथरणत्वादिनांकुरोत्पत्त्यापत्तेर्बीजत्वेनतद्धेतुताव्यवस्थापक

क्ष्य

तिर

त्वरत्यर्थः इत्यनुशयेनेति धरणित्वादेरपिकारणतावच्छेदकत्वसंभवेनांकुरत्वेसानिमित्तकत्वसाधकहेतोर्नबीजत्वस्यकारण
तावच्छेदकत्वसिद्धिरित्येतत्कल्पेऽपरितोषेणेत्यर्थः मूलेहतमंकुरप्रहेणेति अतंबीजत्वस्यांकुरकारणतावच्छेदकत्वपर्यंतव्यव
स्थापनानिर्बंधेनेत्यर्थः वक्ष्यमाणयुक्त्यातस्यकिंचित्कार्यकारणतावच्छेदकत्वसिद्धेवनरवच्छिन्नसमवधानानंतरंतत्का
त्कार्योपधानस्यानियमेनोक्तहेत्वर्थबाधकनिरासात्समीहितसिद्धेरितिभावः बीजस्वभावत्वं बीजत्वजातिः बीजत्वेनबीजस्य
किंचित्कार्यानुपयोगेपिबीजस्यनबीजस्वभावत्वानुपपत्तिः नहिबीजनिष्ठकार्योपयोगितावच्छेदकतयैवबीजत्वेबीजशक्ति
त्वसिद्धिः तस्यतत्स्वभावतायाःप्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचयन्निष्ठायांकार्योपयोगितायामनवच्छेदकंयत्तत्तद्वृत्तीत्यादिव्या
प्त्याबीजनिष्ठकारणतानवच्छेदकत्वेनबीजत्वेबीजाद्वृत्तित्वापत्तिसंभवात्तत्रबीजनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति
वाच्यं बीजादिगतानांचैतावलोकितत्वाद्युपाधीनांरूपादीनांचकिंचित्कारणतानवच्छेदकतयातद्व्यापत्त्यसंभवादित्यतोबी
जस्वभावमित्यादेरभिप्रायमाह विवृतोपरेषामिति परेषांबौद्धानांजातिमात्रस्यतद्वृत्तिजातित्वावच्छिन्नस्यजनकतेतिनह

प्रा१

प्र२-

तिजनकत्वेत्यर्थः नैपत्यमिति अभिमतमिति शेषः तथा च तादृशनियमबलाद्बीजवृत्तिकारणतानवच्छेदकजातित्वे
नतदवृत्तित्वापत्तिसंभवइतिभावः नेतिपक्षे कुचिदपिकार्येनप्रयोजकमितिपक्षेमूलेतत्त्वभावमितिबहुव्रीहिः बीजमि
ति स्यादितिशेषः अकुर्वाणसाधारणीबीजत्वजातिरेवतेषांनास्तिकुत्रोक्तापत्त्याकारणतावच्छेदकत्वसिद्धिरित्याशंका
निराकरोति एवंचेतिविशेषोस्तीतिमूलस्थंविशेषइतिव्याचष्टे कुर्वद्रूपत्वमिति प्रयोजकमितिपक्षंतेषांकुत्रचित्कार्यप्र
१८ योजकमितिप्रथमपक्षावलंबनंदूषयतीतितादृशकार्याकारणतादृशापन्नबीजसाधारणेनसमर्थस्याप्यकरणंदुर्वारमि
त्यनेननिराकरोतीत्यर्थः एतेनैतत्पक्षस्यस्वमतेऽदुष्टत्वेपिनासंगतिः अंकुरप्रयोजकत्वपक्षेतन्मतेवक्ष्यमाणदूषणसत्वा
त्तमप्यंतर्माव्यक्तचिरितिव्याचष्टे अंकुराद्यविति उपयोगपदार्थकारणत्वान्वयिनिरूपकत्वंसमभ्यर्थः तत्त्वत्तादृशमाधा
रत्वमित्याविष्कर्तुंकार्यइतिअत्रकस्येत्यस्योपयोगइत्यनेनैवान्वयः अन्यस्यतदन्वयिनोऽभावात् एकस्यैवोपयोगइत्य
त्रैवचतेनरूपेणेत्यस्यान्वयःसर्वेषामुपयोगप्रसंगेनादृष्टादितिहेतोर्वक्ष्यमाणनयेचतेनरूपेणोपयोगिलाभात् एकस्यो

पयोगइत्यत्रतेनरूपेणेत्यस्यासंबंधेबीजत्वरूपस्यकार्यप्रयोजकत्वपक्षाभ्युपगमालाभात् प्राक्तनस्येनरूपेणेत्यस्यव्यवहित
त्वेनानुषंगानौचित्यादितिपतःएकस्यतेनरूपेणोपयोगइतियोजनाभिप्रायेणतत्क्रमेणव्याचष्टे एकस्येति अस्यव्याख्याकुर्वद्रू
पस्यबीजस्येतिअंकुरादिकिंचित्कार्यकुर्वद्रूपस्यबीजस्येत्यर्थः तेनेत्यस्यव्याख्याबीजत्वेनेतिरूपेणेतिमूलानुवादः उपयो
गइत्यस्यव्याख्याजनकत्वइतिस्वीकृतइतिशेषः सर्वेषामविशेषइतिमूलंसर्वेषांबीजानांअंकुरादिकुर्वद्रूपबीजविशेषा
भावसिद्धिरित्यर्थः तत्रकुर्वद्रूपविशेषवत्त्वेनोभयसिद्धंबीजंतत्साधारणरूपेणपक्षत्वेपिअकुर्वद्रूपाणामपिसर्वेतर्ग
ततयावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यतयानसिद्धसाधनदूषणावसरइतिसूचयितुंतादृशबीजानांसर्वपदार्थांतर्गत
त्वंस्फुटयति अंकुराद्यकुर्वद्रूपाणामपीतिबीजत्वेनसर्वेषामविशेषेणनविवादः कुर्वद्रूपत्वेनविशेषोविवक्षितइत्यतःप्रद
र्शयति अंकुरादिकारणत्वेनेति तृतीयार्थोऽभेदः कुर्वद्रूपाद्विशेषोवैलक्षण्यमंकुराद्यकारणत्वंतदभावेतृतीयार्थाभेदा
न्वयोबोध्यः अविशेषपदेऽभावप्राधान्येनतत्पुरुषासंभवः अव्ययीभावोपगमेऽविशेषामित्येवंस्यादतोदादिनाम

विवारदृसत्रेवाकारोनञ्समानार्थकोऽसमस्तएवेतिसूचयितुंनञ्परेनाशब्दार्थंकुर्वन्व्याचष्टे नेति तदेवरूपंधर्मोयस्यतत्तथाद्रूप्यंतत्परस्यबीजत्वपरामर्शकतयाबीजत्वधर्मित्वरूपंतत्रविशेष्यस्यानतिप्रयोजनकतयाबीजत्वमेवांकुरादिकारणत्वरूपाविशेषसाधनेहेतुःतस्यांकुरादिकारणत्वव्यभिचारेपरैःस्वीकारितस्यतत्कारणतावच्छेदकत्वमेवनोपपद्यतइतिसर्वंसूचयितुंबीजत्वेउपरंजकंतज्जनकतावच्छेदकत्वमंतर्भाव्यताद्रूप्यादिभिर्व्याचष्टे अंकुरादीति तन्मतेसर्वदैवबीजस्यस्वकार्योत्तरबीजादिकारितयाकथंकिंचिदेवबीजंस्वकार्यंकुर्यान्नापराणीतिमूलासंगतिरतःस्वकार्यमितिव्याचष्टे अंकुरादीति अंकुरादिषुमध्येयादृशकार्यंप्रतिबीजत्वेनकारणत्वमुपगच्छसितादृशमित्यर्थः त्वमतेकुसूलाद्यवस्थितबीजानामन्यदंकुरकारित्वात्परपदेनांकुरकर्तृभिन्नविवक्षणेकुसूलस्थितादृशपन्नतबीजानांतदाऽकारिणामप्यसंग्रहःस्यादतस्तत्संग्रहायापराणीतिव्याचष्टे अंकुराद्यकुर्वद्रूपाणीतियादृशकार्यकारणत्वंबीजत्वेनोपेयतेतादृशकार्यकिरणादृशावच्छिन्नानीत्यर्थः तादृशानांबीजभिन्नानांबीजत्वरूपकारणतावच्छेदकधर्मशून्यतयाअकरणनिर्वहती

स्तो

तिबीजानीतिनापराणीत्यत्रव्यवहितस्यापिकथमित्यस्यवचनविपरिणामे नकुर्यादित्यस्याप्यनुषंगंदर्शयति कथंकुर्युरिति अकरणानुपपत्तिप्रयोजकंपराभ्यपगतंसहकारिविरहस्याकरणप्रयोजकत्वमाकांक्षानुरोधेनपश्यति यदीतिनचेत्यादिनानिराकरणीयाशंकार्थंनिहृष्यदर्शयति अथेतिवस्तुमात्रंवस्तुत्वावच्छिन्नंनित्यवस्तुसत्वेवस्तुसामान्यस्यबीजकार्यत्वमप्रसक्तमतःक्षणभंगवादिनांनित्यपदार्थानभ्युपगमात्तत्प्रसक्तिरित्याह अस्माकमिति अस्माकंक्षणभंगवादिनां नचवस्त्वकारीतितथाचवस्तुत्वावच्छिन्नंप्रतिबीजत्वेनकारणत्वेसर्वेषांबीजानांसर्वदाबीजकारित्वप्रसंगस्य। बाधकस्येष्टापत्त्याऽसंभवइतिभावः वस्तुमात्रंप्रतिबीजत्वेनहेतुत्वेपिबीजभिन्नाबीजसमवहितात् वस्तुत्वादीनविरुध्यतेअतोऽबीजपरमन्यथाव्याचष्टे बीजशून्यकारणकलापादिति बीजाघटितघटादिसामग्रीतदुक्तेर्थः तदनुत्पत्तिप्रसंगादितिव्याचष्टे तस्येति तत्परस्यानुत्पत्तिपरेनैवषष्ठीसमासोनप्रसंगातेनेतिस्पष्टयितुंमनुत्पत्तिप्रसंगादित्यनुक्त्वाअनुत्पत्तेःप्रसंगादित्यस्यैवमासेनारलिखनंमूलेबीजमात्रमितिबीजत्वावच्छिन्नमित्यर्थकंख

मतेबीजस्यबीजजनकत्वविरहेपिपरेषांतदभ्युपगमसंभवमुपपादयतिविद्वत्तोपरेषामितिबीजत्वस्यबीजत्वावछि
न्नकार्यतावछेदकत्वेतन्मतेतादृशकारणविरहेणबीजसंतानांतःपातादिबीजाउत्पादस्यांकुरानुत्पादस्थलेपिबी
जधारायाअविच्छेदस्यचापत्तिःसंभवतीतिस्वयंतद्दोषमाह माप्यमिकेति बीजसंतानानुपरमेति एवंबीजजनन
समर्थस्यबीजस्यसत्वेतन्मतेबीजानुत्पादप्रयोजकविरहादितिभावः नाप्यंकुराद्यन्यतममात्रमितिमूलंअत्रांकुरा
द्यन्यतमत्वस्यकार्यतावछेदकतायाःशंकितुरभिप्रेतत्वेएवमंकुरोत्पादप्रसंगरूपदूषणासंगतिःउक्तकार्यतावछेदका
क्रांतस्यबीजस्यैवएवमुत्पादात्अंकुरत्वस्यकार्यतानवछेदकतयातदवच्छिन्नोपादनायोगात्अंकुरत्वबीजत्वादेः
कार्यतावछेदकतायाअभिप्रेतत्वेतत्पक्षेएवोक्तस्यांकुरकारिणोपिबीजोत्पत्तेःप्रसंगस्यदुर्वारतयाआशंकायाएवा
नुत्थानंयद्यपितथापिसमर्थसत्वेतत्कार्यतावछेदकयत्किंचिद्धर्मावछिन्नोत्पत्तिनियमःननुयावत्कार्यतावछेदकावे
छिन्नोत्पत्तेः एवंचबीजत्वादीनांकार्यतावछेदकत्वेपिनांकुरकारिणोबीजापत्तिः अंकुरजननेनैवतादृशनियमस्य

चरितार्थत्वादित्याशयेनशंका एवंचअंकुराद्यन्यतमपदंअंकुरत्वाद्यन्यतमावछिन्नार्थकंनानारूपाणांकार्यताव
छेदकत्वेपिप्रसेकरूपावछिन्नानुत्पादेसहकारिविरहप्रयोजकतायाआवश्यकत्वात् अन्यथातिप्रसंगात् समर्थस
त्वेऽवश्यंतदीययत्किंचित्कार्यतावछेदकावछिन्नोत्पत्तिरितिनियमस्याप्रामाणिकतयाछेर्यसिद्धिरितिदूषणाश
यः मूलेमात्रपदंसर्वोपप्रहायोपात्तमितिप्रकाशयितुंव्याचष्टे कदाचिदिति बीजांकुरादीनांसर्वेषांयुगपदनुत्पा
देपिसर्वेषांबीजकार्यत्वाविरोधइत्येतत्सूचनायकदाचित्पदानामुपादानं अनुभवःस्वप्रत्यक्षं अंकुरानुत्पादकच
रमबीजाभिप्रायेणतदुपादानं बीजानांसर्वेषांप्रत्यक्षानियमोप्येतत्पक्षदूषणतयाबोध्यः प्रागपीतिमू
लेप्राक्पदंअंकुरोत्पत्तिपूर्वकालपरं तदुत्पत्तौसत्यतत्पदस्यप्रक्रांतांकुराद्यन्यतमपरत्वेप्रागन्यतमांतर्गतबीजस्य
तन्मतेउत्पत्त्यानदुत्पत्तिप्रसंगेदूषणापत्तिरतस्तत्पदमंकुरमात्रपरामर्शकतयाव्याचष्टे प्रागंकुरस्येति उत्पत्तिप्र
संगादित्यनेनसंबध्यते एतत्पक्षेअंकुरोत्पत्तिकालेबीजापत्तेरपिसत्वेनन्यूनताभंगायतामपिपर्यति पश्चाच्च

बीजस्येति चरमबीजोत्पत्तेःपश्चाद्बीजस्येत्यर्थः मूलाशयस्थहेतुमाह बीजत्वेनेति अंकुरादीति अंकुरत्वाद्यव
छिन्नेत्यर्थः अवांतरजातिभेदं व्याचष्टे तत्तत्कार्येति अंकुरादीत्यर्थः अंकुरत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वोपगमएवप्रा
गंकुरस्यपश्चाच्चबीजस्योत्पत्तिप्रसंगोघटतेनत्वन्यतमत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽतत्त्वंपक्षंदूषणांतरेणनि
राकर्तुमाशंकते अथेति नन्वेवमंकुरत्वाद्यवछिन्नंकस्यकार्यमित्यतआह अंकुरादयस्त्विति व्यक्तिस्थानीया
इति तथाचताव्यक्तित्वावछिन्नमिवांकुरत्वाद्यवछिन्नमपिनकस्यचित्कार्यमितिभावः दूषयति नैतदपीति प्रा
थमिकबीजेति तत्पूर्वबीजसाधारणान्यतमत्वावछिन्नहेतुमत्तबीजाभावादितिभावः कार्यतावच्छेदककोटौप्रथ
मबीजव्यावर्त्तकविशेषणप्रवेशेप्रथमबीजानुत्पत्तिप्रसंगाभावादोषांतरमाह अंकुरत्वावछिन्नेति अवश्यव
क्तव्यत्वादिति अन्यथातत्त्वछिन्नजननेनियमानुपपत्तेःकार्यनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वमपितत्तत्कारणव्यक्तिकार्यता
वच्छेदकमुपेयतेइतिभावः मानाभावादिति अन्यतमत्वघटकतावच्छेदकतत्तद्धर्मावछिन्नोत्पत्तिनियामकादे

वतदवछिन्नोत्पत्तिनियमोपपत्तेरितिभावः यद्येनरूपेणेत्यादिमूलस्ययद्यद्रूपावछिन्नकारणताशून्यंतत्तद्रू
पवत्यथाकुंजरत्वावछिन्नकारणताशून्यंबीजंनकुंजरत्ववदित्यर्थः बीजादिष्टरूपाधीनांबीजादिनिष्ठकारणतान
वच्छेदकतयाव्यभिचारमाशंक्याह रूपमिहेति रूपपदेनजातिर्विवक्षितानधर्ममात्रं तथाचपदेषांजातिमात्रस्यज
नकतावच्छेदकत्वनियमात्तेषांनोक्तनियमेव्यभिचारइतिभावः यद्यप्यंकुरसामग्रीप्रविष्टक्षेत्रस्थबीजानामपिप्र
हतापत्तोपक्षत्वंसंभवतितेषामपिपरैर्बीजत्वेनकारणतानभ्युपगमेनोपदर्शितापादकसत्तायास्तत्रपराभ्युपग
तत्वात् बीजत्वाभावरूपापाद्यव्यतिरेकस्योभयसिद्धत्वाच्चतथापिविपर्ययानुमानप्रयोगेबीजरूपाश्चैतेकुसूल
स्थादृक्रूपनयस्यवक्ष्यमाणतयातदविरोधायशणाद्यादयःसामग्रीप्रविष्टादृत्यत्रसामग्रीपदंनांकुरसामग्रीप
रंकिंतुयत्किंचित्कार्यसामग्रीपरं तावताकुसूलस्थानामपिपक्षत्वलाभइतिव्याचष्टे यत्किंचित्कार्येति कुसूलस्था
दयइत्यादियदेनक्षेत्रादिस्थपरिग्रहः तेषामपिपक्षत्वसंभवेनतत्परित्यागानोचित्यात् एवंचाग्रिमस्यकुसूल॰

स्थादित्यस्यापि कुसूलस्थारयदित्यर्थो बोध्यः स्वमते बीजत्वेन बीजानामर्थक्रियासंप्रयोगाद्बीजत्वेनार्थक्रियासंप्र
योपयुज्यनदित्येतावन्मात्राभिधानमसंगतमतो नोपकुर्वंतदित्यस्य शेषं पूरयति परमतदिति तावतैवापारकत्वं
तस्य निर्वहतीति भावः मूलेव्यापकानुपलब्धिरिति व्यापकाभावदित्यर्थः प्रसंजकहेतावापाद्यव्यतिरेकव्यापका
भावरूपतां स्पष्टयति तद्रूपतायादिति तद्धर्मकतायादित्यर्थः अर्थक्रियां प्रति योग्यतयेति तद्रूपावच्छिन्नयत्कि
ंचित्कार्यकारणतयेत्यर्थः अन्यथेति तद्रूपावच्छिन्नकारणतायां सत्यस्यापि तद्रूपवत्त्वादित्यर्थः अतिप्रसंगादिति वि
वृतिसूच्याचष्टे बीजादेरपीति कुंजरत्वप्रसंगादिति भवतां बीजत्वकुंजरत्वयोरविशेषादिति भावः स्वभावेन साम
ग्रीनिवेशिनदित्यत्र स्वभावपदं नोभयसिद्धजातिपरं तादृशजातीनां क्षणभंगमतेकारणतायामनवच्छेदकतया
सामान्यव्याप्तौ यद्रूपपदेन तदुपादानासंभवेन तद्रूपावच्छिन्नभावानां दृष्टांततानुपपत्तेः नापि कुर्वद्रूपत्वजाति
परं तस्याः न्यायमतासिद्धतया तदवच्छिन्नदृष्टांतस्योभयसिद्धानुपपत्तेरतः सामान्यतः स्वहेतुजातिपरतया

स्वभावपदं व्याचष्टे स्वीयो भावदिति सामान्यतश्चदृष्टांतत्वेति स्वहेतुजातित्वेन जातेर्दृष्टांतघटकतादित्यर्थः त
थाचयथास्वहेतुजातिरूपेणसामग्रीप्रविष्टाभावास्तादृशजातित्वेन जातिपुरस्कारेणार्थक्रियोपयोगीनदित्यदि
ष्टांतार्थः परमतेतादृशजातिः कुर्वद्रूपत्वं अस्माकं तु बीजत्वादिकमिति सामंजस्यं बीजानुमित्यादेर्बीजकार्यत्वाभा
वादनुभवपदं विशेषपरतया व्याचष्टे साक्षात्कारदिति तन्मतेंद्रियप्रत्यासत्तिर्न प्रत्यक्षहेतुः अप्रत्यासन्नस्यें
द्रियस्य प्रत्यक्षजननकतावच्छेदकं कुर्वद्रूपत्वाभावेनैवाग्राहकत्वोपपत्तेरिति इंद्रियप्रत्यासत्तेरसदाजनत्वमकिंचित्क
रमतः स्वमताभिप्रायेणतदभिधानं संगमयति प्रत्यासत्तेरिति अस्मन्मतदिति तथोत्पादविशेषस्येति कुर्वद्रूपत
योत्पन्नस्य चक्षुरादिगोलकविशेषस्येत्यर्थः मूलेतन्नभवेदुपादेयमिति सर्वबीजाव्यभिचारि अतीद्रियं बीजत्वा
वच्छिन्नं कार्यं न बीजोपादानकारणकमित्यर्थः उपादेयकार्यस्यामूर्तत्वादेरनुक्तत्वादमूर्तादिकार्यस्योपादेयत्व
खंडनमसंगतमतस्तत्संगमयितुमुपादेयकार्यं विशतिकारो विचर्कयति उपादेयमप्यमूर्तं वेति आद्यदिति दोष

माहेतिशेषः नन्वमूर्त्तस्यरूपादेर्मूर्त्तेघटाद्युपादेयतयाऽमूर्त्तस्यमूर्त्तानुपादेयत्वादित्यसंगतमतआह एतच्च
परमतेनेति परमतएवरूपादीकथंननियमभंगदूषणाकांक्षायामाह तेषामिति तेषांपरेषांरूपाद्यतिरिक्तस्यस्व
वृत्तिगुणादिभिन्नस्यद्रव्यस्याभावात्अनंगीकारात्रूपादेवमूर्त्तत्वादितिमूर्त्तोपादेयरूपादेर्मूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः
तथाचरूपादेर्मूर्त्ततयास्वभिन्नमूर्त्तोपादानोपादेयत्वेपिअमूर्त्तताविरहेणनोक्तनियमेव्यभिचारइतिभावः मू
र्त्तेपरिदृश्यमानमूर्त्तप्रतिरतनयेतिबीजकार्यपरिदृश्यमानमूर्त्तोत्तरविरोधेनेत्यर्थः मूर्त्तोत्तरस्यबीजत्वावच्छि
न्नकार्यतयास्वीकृतस्यातीन्द्रियमूर्त्तस्यनदृश्यस्यनबीजोपादानकस्यानुपपत्तेःपरिदृश्यमानमूर्त्तोत्यतिसंगत
सत्यसंभवात् मूर्त्तयोःसमवायेनएकदाएकदेशताविरहनियमादितिभावः बीजोपादेयंपरिदृश्यमानमूर्त्तंकि
मित्याकांक्षायामाह विदृश्योपरिदृश्यमानमिति उत्तरोत्तरबीजमितिचरमबीजोपादेयस्यांकुरस्याप्युपलक्ष
णमिदंबीजोपादेयकार्यांतरंनिराकृत्यान्योपादेयंतत्कार्यंनिराकरोति मूलेनापिसहकार्यमिति सहकार्यपरात्क

१हा

यमुक्तकार्यलाभइत्यतस्तत्यतस्तत्परंव्याचष्टे उपादानसाहित्येनेति उपादानांतरेणसहेत्यर्थः यद्धियतेबीजेनयज्ज
न्यतेमूलेमिथःसहकारिणामव्यभिचारानुपपत्तेःतत्कार्योपादानांतरबीजरूपतत्कारणनोतत्कार्यजननेपरस्परसहकारि
णांएकविरहेपरस्यकार्याजननानुपपत्तेरित्यर्थः समर्थस्यक्षेपायोगादितिभावः तावताकोदोषइत्याकांक्षायामाह विदृश्यो
तथाचेतिउपादानसहकारिणोरितिउपादानस्यविरहेपिसहकारिसत्वेसहकारिणोविरहेपिचोपादानसत्वेकार्योत्पादोपग
मेव्यभिचारादुपादानस्यतत्सहकारितयोपगतस्यबीजस्यचाकारणत्वंस्यादित्यर्थः तयोरेकासत्वेपरस्मात्कार्योत्पादानु
पगमेबाधकमाह अनुत्पादेचेतिसिद्धमितिसमर्थस्यापिसहकारिविर—हादकरणंसिद्धमितियोजना तथाचगतंसंग
भंगेनेतिभावः न्यूनताभंगायसर्वबीजाव्यभिचारिकार्योत्तरमाश्रीयंव्यस्वयंनिराकरोति नचध्वंसएवसाधारणंकार्यमि
तिध्वंसःस्वध्वंसःकार्यातिरिक्तस्यबीजांतरादिरूपबीजकार्यस्यतवसौगतस्यकार्यस्यचबीजादिरूपकार्यस्यचविवेचितत्वा
त् असंभवबीजत्वावच्छिन्ननिरूपितकार्यताकत्वेनोक्तत्वात् कार्यांतरमेवातीन्द्रियमित्यादिपक्षेनापिसहकार्यमित्यादि

नोक्तंदूषणमुक्तस्यापिचैवमित्यादिदूषणमवतारयति अथेति अत्रुक्तेतियथाबीजस्यातीन्द्रियकार्यांतरंबीजभिन्नंत
दुपादानंचाक्लृप्तमेवकल्प्यतेतथातादृशोपादानबीजरूपसहकारिणोरेकसत्वेऽपरसत्वनियमोपिकल्प्यिष्यतेइत्यर्थः
तथाचतयोरेकतरविरहस्थलेऽन्यस्मात्कार्यजननेव्यभिचारात्तत्कारणत्वानिर्वाहइत्यादिदूषणमनवकाशमितिभावः मूले
प्रयोजकःस्वभावइति अंकुरादिजनकतावच्छेदकःकुर्वद्रूपत्वरूपबीजस्वभावइत्यर्थः नान्वयव्यतिरेकगोचरःनान्वयव्यति
रेकग्रहविषयःतद्गोचरःअन्वयादिग्रहविषयोबीजत्वादिःनप्रयोजकःनांकुरादिकार्यप्रयोजकःदृश्यकार्यमंकुरादिअदृश्य
स्वभावेनांतीन्द्रियेणकुर्वद्रूपत्वेनक्रियतेसंपाद्यतेदृश्येनप्रत्यक्षसिद्धबीजत्वेनादृश्यमतीन्द्रियकार्यांतरंक्रियतइत्यनुषज्यते
सोयंएतत्स्वीकर्त्तासौगतःइत्यस्यइत्यादिवाक्यस्यविषयःअत्रंप्रामाणिकमुपेक्ष्यअत्रस्यनिर्युक्तिकवल्गनःकल्पनायाम
तिनिर्वेधात् तदेववाक्यंदर्शयति विहत्तौयोअत्रवाणिपरिस्फुरतिसहकारिविरहप्रयुक्तकार्यानुपधानरूपवक्ष्यमाणसाध्य
स्यपरमतेक्वचिदपिनसिद्धिरित्यन्वयदृष्टांतासंपत्तेःमूलेव्यतिरेकेणप्रयोगादृतिपरेरसत्प्रतियोगिकाभावस्यापिसतीत्यप

गमान्नवस्यमाणव्यतिरेक्युदाहरणसंगतिरितिभावः फलोपहितबीजेयदिसहकारिविरहप्रयुक्तकार्योपधानाभावरूपसा
ध्यस्यबाधःस्यात्तदातद्व्यावर्त्तकतयाविवादाध्यासितमितिसार्थकंस्यात्तदेवनतत्रापितादृशसाध्यवतायाउपपादनीयत्वा
दितितस्यस्वरूपाख्यानपरतामाह विवादेतिस्थैर्यपक्षेस्थैर्यवादिनोनैयायिकस्यमतेफलोपहितस्यपूर्वकालेसहकारिसम
वधानेनोत्तरमंकुरोपधानवतोबीजस्यापिप्रकृसहकारिसमधानस्यतोकार्यवैकल्यात्तत्पूर्वकालीनसहकारिसमवधान
विरहप्रयुक्तकार्योपधानाभाववत्वात्प्रतिवादिसौगतमतेफलोपहितव्यक्तेःफलानुत्पादृशयामसत्वेनतदासाध्यासं
भवेपिनबाधःसाध्यस्यसंदिग्धत्वात् अंकुरात्मककार्यस्यैवप्रकृतत्वयाआदिपदप्रयोजनंदर्शयति आदिपदेनेति सामा
न्यव्याप्तिरितियःयत्कार्यान्वयव्यतिरेकानुविधेयस्यावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकधर्मवत्यत्तत्सहकारिविरहप्रयुक्ततत्कार्यानुप
धानवत्इतियत्तदर्थघटितसाध्यसाधनकव्याप्तिरित्यर्थः विशेषव्याप्त्यवलंबनेबीजजातीयत्वमात्रस्यैवहेतुतासंभवेनहे
तोरुक्तांतविशेषणवैयर्थ्यप्रसंगात्सामान्यव्याप्तिरेवात्रादरइतिभावः हेतौबीजमात्रोपादानात्सामान्यव्याप्तिर्नघटत

इतिनत्रापिबीजपरोत्तरमारिपरंपूरयति एवंचेति ननुयत्तदर्थाननुगमेनसामान्यव्याप्यबलंवनासंभवइत्यतआह
विशेषेति आरिपदमत्रसंपानाशंनमित्यारिः विशेषव्याप्तिपक्षेहेतुघटकतदुत्पत्तौनत्परस्यनकार्यसामान्यपरत्वसंभव
इत्यतआह हेतौचेति एतत्पक्षेहेतौभस्तांतविशेषणवैयर्थ्यमुद्धरति वैकल्यिकंचेति सहकारिविरहितंकुसूलस्थबीजा
दिकंनतदुत्पत्तिनिश्चयविषयः ननुतत्कार्योपधानानिश्चयस्य तद्योग्यतानिश्चयस्यवाविषयःपरेषांतत्रविवादात्तथा
चतदुत्पत्तिनिश्चयविषयोयद्बीजजातीयंतत्वंहेतुरसिद्धइतिभावः ननुतदुत्पत्तिनिश्चयविषयोयद्बीजंतज्जातीयत्वं
हेतुःएवंचतन्निश्चयविषयसहकारिसमवहितबीजजातीयत्वंसर्वत्रैवबीजेऽभ्यसिद्धमित्याशंक्यकारणतावच्छेदकरू
पेणसाजात्यंविवक्षितंयेनकेनापिरूपेणवाद्वयमपिदृष्टमित्याह कारणतावच्छेदकेति तत्साजात्यंकुसूलस्थबीजेकुर्वद्रूप
बीजसाजात्यंअसिद्धमितिपरैरकुर्वद्रूपसाधारणरूपस्यकारणतावच्छेदकत्वानुपगमारिनिभावः रूपांतरेणकिंचिद्रूपेणअ
तिप्रसक्तमितिसाध्यशून्यशिलाशकलारिसाधारणंतस्यापिद्रव्यत्वारिनाकुर्वद्रूपबीजसजातीयत्वारिनिभावः तदुत्पत्ति

तदुत्पत्तिपदेनतन्निश्चायकेतितत्कारणतारूपतदुत्पत्तिनिश्चायकेत्यर्थः उपलक्षितौविवक्षितौनयाचतत्कारणत्ता
ग्राहकान्वयव्यतिरेकनिश्चयविषयतावच्छेदकरूपवत्वंपर्यवसितं तादृशंचबीजत्वारिकमितिभावः द्रव्यत्वारिनाप्यं
कुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधेयान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वनिश्चयसंभवादतिप्रसक्तेर्वारणायप्रमारूपनिश्चयोविवक्ष
णीयःतत्प्रमात्वंचतद्धर्मोमितिज्ञानविषयत्वनिवेशेऽनतिप्रयोजनकइत्याशयेनतत्परित्यज्यफलितार्थमाह नि
यतान्वयव्यतिरेकेति कार्यान्वयव्यतिरेकानुविधेयान्वयव्यतिरेकेत्यर्थः शिलाशकलस्यदृष्टांततानिर्वाहायतन्निष्ठां
कुरानुत्पादकत्वेसहकारिविरहप्रयुक्तत्वाभावंव्यवस्थापयति शिलादाविति सहकारिसाकल्येपिस्थितिसलिलारिस
मवधानेपितदंकुरानुपधानंजरादहनारिनिव्याचष्टे शिलाशकलारिति तथाचशिलाशकलादुत्पन्नरूपबीजत्वात्मक
साधनव्यावृत्तिःशिलाशकलेतादृशसाधनासत्वमितियावत्किमुक्तसाध्यव्यावृत्तेःसहकारिविरहप्रयुक्तकार्यानुपधान
रूपसाध्यस्यशिलाशकलेऽसत्वप्रयुक्तंवेतिमूलार्थः एतत्पक्षेबीजेतादृशसाध्यासत्वेऽक्तहेतुसत्वानिर्वाहाद्धेतोर्ना

प्रयोजकत्वं द्वितीयपक्षे द्वितीयेशिलाशकलस्य तादृशबीजत्वरूपहेतुसमवधानविरहे कुरं प्रति तत्प्रयोजकपरंपरोन
र्गतबीजं वा प्रति यत्सामर्थ्यं तद्विरहस्य प्रयोजकत्वमिति पक्षे साक्षात्परंपरया वा अंकुरजननेसमर्थेषु कुसूलस्थबीजे
षु सहकारिविरहप्रयुक्तकार्यानुपधानरूपसाध्यमंतरेणापि न तादृशबीजत्वरूपहेतुसत्वनिर्वाहः उपदर्शितसामर्थ्यवि
रहस्यैव तदभावप्रयोजकत्वेन तादृशसाध्याभावस्य तदभावाप्रयोजकत्वादिति दर्शितपक्षद्वयसंदेहेनाहेतावप्रयोज
कत्वसंदेहं दर्शयति तथा चेति सामर्थ्यविहोरे रितीत्यनंतरं व्यतिरेकसंदेहं दर्शयन्नोपात्तस्य व्यतिरेकस्य संबंधिनं दू
रयति हेतोरिति व्यतिरेकस्येति व्याचष्टे विपक्षत्वव्यावृत्तत्वस्येति साध्यव्यापकत्वस्येत्यर्थः प्रागेवेत्यनंतरं व्यभिचारशं
कनिराकरणप्रकारंतराकांक्षाशांतये पूरयति बीजत्वस्येति अंकुरप्रयोजकत्वं अंकुरजनकतावच्छेदकत्वं तद्व्यवस्था
पने स्वरूपयोग्यतावच्छेदकरूपाक्रांते सहकारिविरहप्रयुक्तकार्यानुपधानरूपसाध्याभावणैकाया अयोगादिति भा
वः परमते जातिरपारमार्थिकी नितन्मतमालंब्य बीजत्वजातिपुरस्कारेण कारणत्वमाक्षिपति स्यादेतदिति अतद्व्या

वृत्तिरूपं अबीजभेदरूपं व्यावृत्तित्वात् अभावत्वात् असदलीकं न चेति संभवति इत्यनेनान्वितं असतः अलीकस्य सत्ता
पारमार्थिकेण बीजेन स्वलक्षणेनेति बीजत्वस्यासत्वेन स्वाव्यावर्त्तकत्वेपि स्वतएव व्यावृत्तेनेत्यर्थः कारणीभूतबीजे
बीजत्वं संबंधासत्वे किमनिष्टमित्याकांक्षायामाह न च कारणेनेति अवच्छेद्यासमानाधिकरणस्यानवच्छेदकत्वादि
तिभावः एवं सति तुल्ययुक्त्या कुर्वद्रूपत्वे जातिरपि भवतां कारणतावच्छेदिका न स्यादिति शंकते अथैवमिति अंकुरत्वाद्य
वच्छिन्नोत्पत्तिनियमायैव तदवच्छिन्नकारणतावच्छेदकतया कुर्वद्रूपत्वकल्पनं जातेरलीकत्वे अंकुरत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्ता
वप्यलीकतया तादृशकार्यकारणभावएव नास्ति किमर्थं तज्जातिकल्पनमित्याह कुतश्चेति अंकुराद्यर्थिनो बीजादौ प्रव
र्त्तिर्बीजत्वादिना अंकुरादिरूपकारणत्वं विना कथमुपपादनीयेत्याह न तद्व्यक्तीति कुर्वद्रूपत्वस्यैतेन रूपेण कारणत्वस्य
चाकल्पनेदृष्टापत्त्यासमाधत्ते सत्यमिति स्वकारणेति स्वकारणसामर्थ्यानिश्चयः स्वकारणस्यानिश्चयिनेसामर्थ्येनेनभा
सारिनंजपपादितः स्वभावविशेषः अविलंबितफलजननस्वभावो यस्य तथाभूतजन्यमानएव स्वकार्यं कुर्वाणः सालिकोभा

वः कुर्वद्रूपदर्शनेऽस्यर्थः ननु कार्यजनकतावच्छेदकजातिविशेषयोगेन तथाभिधीयतइति शेषः नन्वेवं जनकतावच्छेदकध
र्मविशेषरूपयोग्यतात्मकसामर्थ्यनदभावरूपविरुद्धधर्माध्यासाभावात्कुसूलस्थक्षेत्रस्थयोरभेदसंभवेन कुतः क्षणिकत्वसि
द्धिरित्यतआह क्षणिकत्वं चेति करणाकरणेतिक्षेत्रस्थैकरणं कुसूलस्थैचाकरणं तयोर्भावाभावरूपतया विरोधादित्यर्थः सा
मान्यरूपेण बीजादीनामहेतुत्वे लोकयात्राविरोधप्रसंगमुद्धरति लौकिकस्तु व्यवहारइति अंकुराद्यर्थिलोकानां बीजादौ प्रवृत्ति
रित्यर्थः विकल्पवासनावशात् सविकल्पकजन्यसंस्कारप्रवाहवशात् कल्पितैरिति कल्पनाऽसत्ख्यातिस्तत्याविषयीकृतैरित्य
र्थः असद्विषयेइंद्रिया— यभावेनानादिवासनायास्तत्ख्यातिहेतुताबोध्याऽनुगतरूपे बीजत्वादिरूपावच्छेदेन कार्यकार
णभावस्यापि कल्पनादिति एवं च कार्यकारणभावकल्पनाविषयस्यानुगतबीजत्वादिधर्मविशिष्टस्यासत्त्वादनुगतधर्म
प्रकारेणप्रवृत्तिविषयतानत्रैवस्थलसणस्यानयनादिनिर्वाहः मणिप्रभायां मणिभ्रमेण प्रवृत्तौ मण्यानयनादिवत्समाधत्ते
मैवमिति तादृशेति करणाकरणरूपेत्यर्थः निरसनीयत्वादिति तयोः कालभेदेनाविरोधं व्यवस्थाप्येत्यादिः तथा च सामर्थ्या

५५

सामर्थ्यरूपविरुद्धधर्माध्यासस्यैव भेदकतायाउपगतत्वात्प्रभावेनस्याप्यसिद्धानतत्क्षणिकत्वसिद्धिरिति भा
वः ननु तत्तद्व्यक्तिविश्रांतकारणतावच्छेदकधर्मएव सामर्थ्यं तत्तदभावरूपविरुद्धधर्माध्यासादेव क्षेत्रस्थकुसूलस्थयोर्भेदः
सिध्येत कुसूलस्थस्य तादृशकारणाभावकरणात्तदुपपत्तये कुसूलस्थे तादृशसामर्थ्योपगमासंभवादित्यतआहापाकरणीयत्वा
च्चेति बाधकानामित्यग्रिमेणसंबध्यते सामान्यादिषु बीजत्वांकुरत्वादिषु बाधकानामित्यस्य पारमार्थिकत्वादित्यादिः तथा च
न तेषां कार्यकारणभावावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः मूले विरुद्धधर्माध्यासइति कुसूलस्थस्यापि बीजत्वेन सामर्थ्य
मिति सामर्थ्यस्य तत्रासत्वादिति शेषः प्रयोजकं अंकुरकारणतावच्छेदकं अन्वयव्यतिरेकग्रहः प्रकारत्वादिति शेषः सहका
रिसमवधाने सति कर्तृस्वभावत्वं सहकारिसमवधानसहितसामर्थ्यस्य प्रयोज्यं कार्यं करणेतरसन्निधानेऽकरणं सहकार्यस
न्निधानप्रयोज्यं समर्थस्याकरणं तज्जातीयमात्रएवेति बीजजातीययोर्विभिन्नव्यक्त्योरेवेत्यर्थः इयं व्यवस्थेति व्याचष्टे वि
रुद्धौ इयमिति मूले एकस्यां व्यक्तौ विनिरयं व्यवस्थेत्यनुषज्यते करणाकरणलक्षणेति तत्र तयोः कुसूलस्थक्षेत्रस्थ बीजयो

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
(Established in 1804) Town Hall, Bombay-400 023
+-Jmtec

विरुद्धकरणाकरणसंसर्गस्यप्रत्यक्षसिद्धतयेत्यर्थः दुर्वारत्वादिति करणाकरणवत्तदुभयव्यक्तिभेदस्येत्यादिः सदृशस्य
प्रक्रांतविरोधापरामर्शकत्वेपुद्भिंगानानस्यादिति व्याचष्टे विरुद्धौसविरोधइति नित्यत्वानित्यत्वयोःसदातनत्वप्रागभा
वप्रतियोगित्वरूपत्वेपरस्पराभावरूपत्वाविरहेणदृष्टांतताविरोधात्तद्व्याचष्टे इहेति नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगि
त्वमनित्यत्वं च ध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः तदापारकत्वमिति व्याचष्टे तस्यपरस्परविरहस्यापादकत्वमिति आपादकत्वमा
पतियोग्यत्वमित्याशयेनाह तद्व्याप्यतयेति परस्पराभावव्याप्यत्वात्मकमित्यर्थः तद्वत्तोव्याचष्टे परस्परभेदवतेति एकस्मि
न्परभेदइत्यर्थः परस्पराभावरूपत्वेअत्यंताभावस्यैवप्रवेशेनप्रक्रांततयातद्वतेसत्रतत्परेनकृयंभेदःपरामर्शनीयइत्य
तआह भावत्वेनेति तात्पर्यवशेनएवमभावपदेनात्यंताभावत्वप्रकारकबोधजननात्स्मारितत्वेनेति पूर्ववाक्यजन्यशब्द
बोधविषयस्यैवप्रक्रांतत्वमित्याशयवतोव्याख्यामुपन्यस्यति तद्वतेति परस्परमितिस्वात्यंताभाववतस्तस्यस्वस्मिन्नत्यंताभा
ववत्तास्वस्यतद्विरोधइत्यर्थः दृष्टांतेईरणविरोधंघटयति दंडित्वइति अकरणेकरणात्यंताभावसत्वेपिकरणेःकरणात्यं

नाभावस्यकरणस्यासत्वात् प्रहृतेएतादृशविरोधाप्रसक्तिरेतन्मतेःस्वरसबीजं निर्विशेषणस्येति व्याचष्टे कार्यविशेषानि
यंत्रितस्येति विशेष्यंपरयति अकरणस्येति कार्यविशेषनियंत्रितत्वंकार्यविशेषाविशेषितप्रतियोगिकत्वंतथाचनिर्वि
शेषणंअकरणंकरणसामान्याभावइतिफलितं अवस्तुनिअकरणस्यपरेषांसिद्धत्वात् असिद्धेरित्यत्राधिकरणंपरयति
वस्तुनीति वस्तुमात्रइत्यर्थः स्थिरेवस्तुनिसर्वदैवकिंचित्करणमित्यनियमेनस्थिरपक्षेकुत्रचित्करणसामान्याभावःसिद्ध
एवेतिक्षणभंगवादिनामित्यक्तं परमतेःकरणासिद्धिंस्फुटयति यावत्सत्वमिति किंचित्करणात्तज्जन्यबीजादिकरणा
त् असमन्मतेस्थिरेवस्तुन्यकरणस्यसिद्धतयाकरणाकरणयोर्विरोधःसिध्येदित्यतआहास्माकमिति तत्सिद्धावप्यकरणसि
द्धावपिकालभेदादेवकालभेदेनोभयोरेकत्रसत्वेबाधकविरहादेवतदुभयमतएवाकरणस्यवस्तुमात्रेःसिद्धत्वमुपपादयतो
मतमाह यत्तिति जननसंभवादिति अकरणस्यासिद्धतयानविरोधसिद्धिरितिशेषः तथात्वसंभावनायामितियावत्सत्वंसंयो
गादिस्वध्वंसान्यतरजनकत्वसंभावनायामित्यर्थः नित्यमात्रस्येतिमात्रपदेनतत्मार्थकंनित्यस्यमहाप्रलयेपिसत्वात्तदानी

चकार्यानुत्पत्तेरितिभावः बीजमात्रमधिकृत्येदमितिबीजमात्रेमतद्वयेऽकरणासिद्ध्यभिप्रायेणासिद्धेरित्युक्तमित्यर्थः
बीजेतदसिद्धावन्यत्रतत्सिद्धाविरोधसिद्धिसंभवात्अत्रास्वरसःसविशेषणस्यविरोधसिद्धावपीतिमूलंयथाश्रुतमसं
गतंतत्कार्याकरणाकरणयोःकालभेदेनैकत्रसत्त्वोपगमेनविरोधासिद्धेरेकत्रतदुभयाध्यासोपगमाच्चेत्सतएककालाव
च्छिन्नत्वाविशेषितयोरेकत्राध्यासउपगम्यतेतादृशयोरविरोधएव तादृशयोरविरोधेपितद्विशेषितयोर्विरोधःसिद्धः
तादृशयोर्नैकत्राध्यासइत्यर्थपरतयामूलंसंगमयति तत्कार्येतिस्वरूपतइतिविशेषणांतरानवच्छिन्नयोरित्यर्थः
कालभेदेनद्वयोरेकदेशेवृत्तावविरोधे देशभेदेनतयोरेककालेवृत्तावविरोधंदृष्टांततयादर्शयति एकस्मिन्कालइति
देशभेदेनैवेतितदनधिकरणदेशावच्छेदेनेत्यर्थः वृत्तिरित्यग्रिमेणास्यसंबंधःप्रकृतमाह एकस्मिन्धर्मिणीतिवृत्ते
र्दुरपन्नत्वात्रितियोजनातस्यादुरपन्नत्वेहेतुरनुभवसिद्धतयोत्पत्तोनुभवसिद्धत्वात्तदीयत्वलाभः एककालावच्छेदे
नेतिअंकुरकरणाकरणयोरित्यनुषज्यतेविरोधइतिचतुर्थीयाविशेषणेतथाचैककालावच्छिन्नयोरंकुरकरणाकरणा

योर्विरोधइत्यर्थः सविशेषणस्येतिव्याचष्टे कार्यविशेषविशेषितस्येति अकरणेकार्यस्यविशेषणत्वंप्रतियोगिद्वा
रा विरोधसिद्धावित्यत्रपूरयति एककालावच्छेदेनेति एककालावच्छिन्नस्येत्यर्थः अध्यासानुपपत्तेरितिव्याचष्टे
अध्यासस्येत्यादिः एकधर्मिसमावेशस्यएकत्वेनाभ्युपगतेधर्मिणितदुभयसंबंधस्यानुपपत्तेरितियथाश्रुतमसंगतंध
र्मिणएकत्वेऽनुपपन्नतयातद्भेदसाधकतासंगात् अतोव्याख्यातमनभ्युपगमादितितथाचतादृशधर्मिएवनभ्यु
पगतस्यतस्यनभेदसाधकतेतिभावः अतएवसमावेशमानिष्टामहइसंतेनानभ्युपगमएवमूलकृताविवृतःयदायद
कारणेहीत्यादेर्हियस्माद्यदायत्करणंयत्तत्तदातत्तत्करणस्याभावरूपंनत्वन्यदातत्करणस्याभावरूपंनहितदा
तत्करणतदातत्करणाभावयोरेकधर्मिणिसमावेशंस्वीकुर्महइतियथाश्रुतोर्थःसचनसंगच्छतेतत्कालीनतत्करणोयत्र
धर्मिणितत्रैवान्यदातदभावस्वीकारात् अतोयत्रतत्रइतिपूरयित्वान्यथाव्याचष्टे यदाहीति यदायत्कालावच्छिन्नंप
त्रधर्मिणियत्कार्याकरणंतदातत्कार्यकरणस्यतत्कालावच्छिन्नतत्कार्यकरणस्यतत्रधर्मिणिअभावपरमसत्वार्थक

तयाव्याचष्टे तद्धर्मिरहितत्वाभावइतिएतावतातत्कालावच्छिन्नतत्करणतत्कालावच्छिन्नतत्करणयोरेकधर्मिरहित
त्वरूपविरोधप्रदर्शनंअतएवाभावपदस्ययथाश्रुतार्थपरित्यागःतदधिकरणेतदभावस्यतदुभयविरोधानात्मकत्वात्
अभावपदस्ययथाश्रुतार्थकत्वेनत्वन्यदेत्यादिमूलासंगतिश्चतत्कालावच्छिन्नाकरणधर्मिणिअन्यकालावच्छिन्नक
रणस्याभावसत्त्वेनतत्प्रतिक्षेपायोगात् नत्वन्यदेत्यादेर्विभिन्नकालावच्छिन्नयोरविरोधप्रदर्शनपरताप्रकाशनाय
व्याचष्टे नत्वन्यदेति अन्यदाअन्यकालावच्छिन्नस्यानुषज्यमानस्यतत्राभावइत्यस्यार्थमाह तद्धर्मिरहितत्वाभाव
इतिभिन्नकालावच्छिन्नयोःकरणाकरणयोरेकधर्मिण्यभ्युपगतत्वात्तदविरोधःप्रदर्शितःतयोरपिविरोधेधर्मिभेद
स्यदुर्वारत्वात्विरुद्धयोःकरणाकरणयोरेकधर्मिण्यनभ्युपगमपरेनचैतयोरित्यादिमूलेएतयोरितियदुक्तंतद्व्याख्या
एककालावच्छिन्नतत्कार्यकरणाकरणयोरितिपरस्पराभावापादकत्वरूपःकरणाकरणयोर्विरोधस्तयोर्भावाभावरू
पतयाभावाभावेत्यादिनातद्दूषणंनघटतेपरस्पराभावापादकत्वस्यपरस्पराभावापाद्यकत्वपर्यवसितस्याभेदेपिसं

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

भवादतोव्याप्तेर्भेदगर्भताभिप्रायकत्वायातत्संगमयतिअभेदइतिआक्षेप्याक्षेपभावेतिभेदगर्भव्याप्यव्यापकभावेत्यर्थः मू
लेव्यापारापरव्यपदेशसहकारीतिव्यापारइतिअपरव्यपदेशोनामोतरंयस्यतादृशःसहकारीत्यर्थःतद्भावाभावौतन्मात्र
मात्रौतत्समवधानासमवधानेइतियावत्कार्यस्यपूर्वकालेचरमव्यापारसमवधानसंभवात् व्यापारसमवधानासमव
धानयोःकरणाकरणरूपत्वासंभवात् तन्यदंचरमव्यापारार्थकतयाव्याचष्टे विदन्तोचरमेतियत्समवधानानंतरमेवकार्यो
त्पत्तिस्सएवचरमःतादृशव्यापारसमवधानंचकार्याव्यवहितप्राक्क्षणएवमूलेकार्यभावाभावाविनिर्भूतेतरक्षणेकार्यला
भालाभावित्यर्थः कार्याव्यवहितप्राक्क्षणसंबंधतदसंबंधावितियावत्सहकार्यंतपदार्थव्याख्यायकरणाकरणयोरुक्तरू
पतयाभावाभावरूपतास्फुटीकरणायोक्तरूपयोर्भावाभावरूपतांप्रश्नयन्समुदायार्थमाह हियस्मादितिएतावेतौवेतिचरमव्या
पारलाभालाभौकार्यभावाभावौवेत्यर्थः करणाभावातिरिक्तेति करणाभावातिरिक्तकरणक्षणभिन्नक्षणसंबंधस्येत्यर्थः
त्वकालएवेत्यादिमूलंकरणंयथास्वकालएवस्वाभावरूपाकरणप्रतिक्षेपरूपंतथास्वाभावातिरिक्तस्याप्यकरणस्ययोऽभा

वस्तुस्यापि स्वकाल एवास्तेपकं न तु स्वानधिकरणकाल इत्यर्थः तथा च करणकालातिरिक्तकाले करणाधर्मिण्यप्यक
रणेन विरुद्धमिति भावः एतदेव दृढयति नहीति विद्यत्तावन्यदेत्यस्य व्याख्या स्वानधिकरणकाल इति स्वाभावं प्रतिक्षे
तुमर्हतीत्यस्य स्वाभावप्रतिक्षेपं संपादयितुमर्हतीति यथा श्रुतो योऽसंगतः स्वस्य स्वाभावप्रतिक्षेपसंपादकत्वाप्रसक्तेरतो
व्याचष्टे प्रतिक्षेपात्मीभवितुमिति प्रतिक्षेपस्वरूपीभवितुमित्यर्थः स्वस्य स्वाभावप्रतिक्षेपसंपादकत्वायोगं स्फुटयति अ
भावाभावस्येति स्वाभावः विरोध्यभावमित्यत्र कर्मधारयभ्रमनिरासाय व्याचष्टे विरोधिन इति स्वविरोधिनः अकरणस्येत्यर्थः
मूले आस्तेतुमिति अपक्षधर्मोपि व्याप्यतामात्रेणासाधयितुमित्यर्थः नकदाचिदपितन्नस्यादित्यन्वयिनस्तथासतीत्यस्या
न्यदोस्त्वविरोध्यभावास्तेपइत्यर्थकत्वासंभवात्तादृशं तद्व्याचष्टे विद्यत्तोस्त्वासत्वकालेपि स्वाभावप्रतिक्षेप इति न कदाचि
दपितन्नस्यादित्यस्य सर्वदा तदभावासत्वप्रसंगपरतानमुज्यते अन्यदास्वाभावप्रतिक्षेपस्य सर्वकालांतर्गतस्वाधिकरण
कालेऽर्थकत्वायोगादतो व्याचष्टे तदापीति स्वानधिकरणकालेपीत्यर्थः स्वाभावप्रतिक्षेपः स्वाभावाभाव एव तस्य तादृशे ५९
१ पा

णपाघापादकभावो न संभवतीत्याशंक्य स एव स्यादिति न चेत्यादि द्वितीयापाद्ये अनुपज्यमानस्य तथासतीत्यस्यान्यदा
निराकरणीये करणाभावास्तेपे आपादकपरतां स्फुटयितुं तदर्थं व्याचष्टे स्वविरोधिनोऽभावास्तेपइति अकरणस्य कर
णाभावातिरिक्तताया अभ्यपगततया अतिरेके पितस्य करणाभाववत्करणविरोधितया स्वविरोधिपदेनैव तान्निर्दिष्टं
नत्वकरणपदेन करणाभावस्यापि बोधनात् अतएव मूलकृतापि विरोध्यभावं वेत्यत्र तद्विरोधीभावेदित्यत्र च विरोधिपरमे
वोपात्तं अभावास्तेपेऽभावसाधने मूले इत्यायासमिति एतत्सत्कार्यवादिनां सांख्यानां मतमेव स्वीकृतं स्यादित्यर्थः एक
दा करणस्यान्यदापि स्वाभावप्रतिक्षेपकत्वे स्वविरोध्यभावास्तेपकत्वे वा तुल्ययुक्तयावस्तुमात्रस्यैव तथात्वे एकदा सकलसर्व
दैव स्वस्य स्वीकरणीयत्वादिति भावः न वा विरोधः करणाकरणयोः सिध्येदिति शेषः विरोधिन एवासिध्येदिति भावः ननु कर
णासत्वकाले करणविरोधिनो भावेपि करणानधिकरणदेशे विरोधी न सिध्येदित्याशंकां निराकरोति विद्यत्तोस्त्वासत्वकालेपी
ति मूले एवं वक्तुमिति एककालावच्छिन्नस्यैव परिमाणद्वयस्य विरोध इति वक्तुमित्यर्थः तथा च ययोरभेदः प्रसाध्यते

तयोरपियत्रापदृष्टोत्कृष्टपरिमाणोपलंभस्तत्राश्रयभेदोभ्यपेयतेपरिमाणद्वयस्यकालभेदेनाप्येकत्रासंभवात् अभेदप्र
त्ययस्यचव्यक्त्यभेदावगाहित्वेभ्रमत्वमेवप्रमात्मकस्यचतस्यतज्जातीयाभेदोविषयइतिसिद्धांतोभज्येतेतिभावः काल
भेदस्यतत्राविवक्षितत्वादितिकालभेदेनाविरोधस्यपरिमाणयोर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः बाधकमाह तथाहीतिशरीरा
दौभोजनादिनाऽवयवोपचयाद्यत्रपूर्वपरिमाणापेक्षयामदृष्टंपरिमाणमुपलभ्यतेतत्रपूर्वजातद्रव्यावयवेद्रव्यांतर
स्यानारंभकसंयोगाःनमदृष्टपरिमाणभेदप्रयोजकाः संयुक्तद्रव्याणामवयवत्वविरहेणावयवबाहुल्यविरहात् अतोद्र
व्यांतरसंयोगानामारंभकत्वमुपगंतव्यंतेषांचनजातद्रव्यारंभकत्वमसंभवात् अतोमिलितेषुतावदवयवेषुद्रव्यांतरा
रंभकउपगंतव्यःसताबन्नसंभवतिमूर्त्तद्वयस्यैकदैकत्रासत्वादित्याह नारब्धद्रव्यैरितिआरब्धद्रव्यैरपिपूर्वद्रव्यना
शेद्रव्यांतरारंभाविरोधात्तत्वदंव्याचष्टेआरब्धद्रव्यवद्भिरितिवर्त्तमानसंबंधोमतुबर्थः एकदेशस्यविरोधेऽन्वयेविव
क्षणीयार्थलाभासंभवइत्यतआह एकदेशीतिफलतःअर्थतःसमानदेशतेत्यस्ययत्रमूर्त्तत्वंतत्रस्यसमवायितावछे

दकसणावच्छिन्नस्वसमवायिनिष्ठस्वभिन्नमूर्त्तसमवायिताकंयत्तदन्यत्वमितिव्याप्तेरितिसमुदायार्थः तादृशंस्वंगुणादिक
मेकगुणितेनएकेनैवतंतुनायत्रपटारंभस्तत्रावयवावयविनोःसंयोगविरहेणतत्तंत्वारंभकांशूनामेवमिथःसंयोगाः
असमवायिकारणाःनिर्वाच्याःतादृशसंयोगानांचकार्यसामानाधिकरण्यानुरोधात्तंतुमदंशुषुपटसमवायःस्वीकार्य
इतितंतुनापटस्यैकदासमानदेशत्वान्नोक्तनियमइत्याशंक्यनिराकरोति नचेतितथात्वायोगात्पटसमवायित्वायो
गात् अथैवंतत्रकथंपटप्रत्ययइत्यतआह वेमाद्यभिघातेनेतिखंडतंतुभ्यइतिखंडतंतूनामुत्पादेनतत्तंत्वंश्वावच्छेदेनते
षांसंयोगसंभवात्तत्संयोगानामेवासमवायिकारणत्वादितिभावः तंत्वविनाशस्थलेपटएवनोत्पद्यतेतंतावेवपटत्वभ्र
मइत्याह अन्यथेतितंत्वविनाशइत्यर्थः अवयवावयविसंयोगमुपगम्यतत्रतंत्वंशुसंयोगात्तत्रतंतावेवपटोत्पत्तिरिति
वदतामेकदेशिनांमतमाह अवयवांतरावच्छेदेनेति स्वभिन्नावयवावच्छेदेनेत्यर्थः प्रत्ययादितिपाणौपाणिभिन्नशि
रोरूपशरीरावच्छेदेनशरीरसंयोगस्यदुरपन्हवत्वादितिशेषः तथाचेतिअंशाविति शेषः तंतुरेवेतिएकोपीत्यादितंतुत्वेन

पटंप्रतिनातादात्म्यसंबंधेनहेतुतयानंतुभिन्नेंशौपटोत्पत्त्यसंभवादितिभावः मूलेआरंभेपूर्वद्रव्यनिवृत्तिरितिएकःपक्षः
अनिवृत्तावनारंभइत्यपरः उक्तनियममनादृत्यपूर्वद्रव्यसत्वएवचयद्द्रव्यांतरारंभउपेयतेतदाहोपांतरमाहविवृत्तौ
पूर्वद्रव्यसत्वइतिएकधर्मिसमावेशइतिअपकृष्टपरिमाणवतिपूर्वद्रव्येउत्कृष्टपरिमाणस्यासत्वादितिभावः पूर्वद्रव्य
एवेतिअत्यावयवारभ्येपीत्यादिःपरिमाणांतरोत्पत्तौअनारंभकारपिद्रव्यांतरसंयोगात्प्रकृष्टपरिमाणोत्पत्तिस्वीका
रेद्रव्यांतरोत्पादाभ्यपगमवैयर्थ्यमितिद्रव्यांतरोत्पादानभ्यपगमेपिनेषपक्षःसाधुरितिदर्शयिष्यते प्रथमपक्षेपरिमा
णसमावेशानुपपत्तिमाह मूलेनचेति आश्रयभेदादेवेतिविनष्टद्रव्येपरिमाणोत्तरोत्पत्त्यसंभवेनपरिमाणांतरशून्ये
उत्तरद्रव्यएवतस्याःस्वीकरणीयत्वादितिभावः उत्तरपक्षेपिदूषणमाहानिवृत्ताविति संयोगिद्रव्यांतरानुपचयइतिपू
र्वद्रव्यावयवेद्रव्यांतराणामसंयोगेइत्यर्थः तदुपचयेत्विति तुरप्यर्थेआश्रयानुपपत्तेरितिपूर्वमूर्त्तविरोधेनतदवयवसं
तर्भाव्यसंयुक्तद्रव्यांतरेप्रकृष्टपरिमाणाश्रयत्वेनाभिमतस्यमूर्त्तस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः विवृतौएतेनेतिद्रव्यांतरविशिष्टद्र

व्यांतरोत्पादासंभवेनेत्यर्थः आरभ्यारंभकवादानुसरणमितिअवयविद्रव्याणामवयवावयवपरंपरास्वपिसमवायः
परमाण्वादिभिर्द्व्यणुकादिकमारभ्यत्रसरेण्वादीनामप्यारंभात्नचतत्रतत्समवायेमानाभावःअंशौपटःकपालि
कायांघटइत्यादिप्रत्ययानामसिद्धत्वादितिवाच्यं तदनभ्यपगमेजांबूनदनिर्मितावयविविषयकदानादिनातदवयव
परंपरायांस्वत्वादिजननार्थंस्वविषयसमवायस्वविषयसमवायिसमवायादिरूपासंख्याननुगतपरंपरासंबंधेर्हीना
दीनांस्वत्वहेतुतानांकल्पनीयतयामहागौरवात् अवयवावयवेषुसमवायोपगमेस्वविषयसमवायादिरूपैकसंबंधेन
तत्रतद्धेतुतयैवनिर्वाहात् एवंयत्रघटाद्यारंभकसर्वद्व्यणुकानांयुगपद्विनाशस्तत्रत्रसरेण्वादिनाशक्रमेणानंतक्षण
नंतरमेवघटादेर्विनाशस्योपगंतव्यतयातावत्क्षणपर्यंतंघटादेरवस्थानेनंतर्यानंतसंयोगविभागाद्युत्पत्तिकल्प
नागौरवंआरभ्यारंभकवादिमतेद्व्यणुकनाशात्स्वमतियोगिसमवेतत्वसंबंधेनत्रसरेण्वादिघटपर्यंतप्रत्यासन्नात्यु
गपदेवत्रसरेण्वादिघटपर्यंतस्यविनाशान्नतावत्क्षणेघटावस्थानं एवंसिद्धांतिमतेयत्रावयवावयवक्रियायातेनसह

चक्रारिसंयोगादवयवेतत्संयोगः ननश्चावयविनिउक्तक्रमेणैवावयवावयविचाक्षुषारिकमितिस्थानभेदस्तत्र
तन्मतेअवयवावयवचक्रारिसंयोगस्यावयविन्यपिसामानाधिकरण्यसंबंधेनप्रत्यासन्नतयातत्रैवयवावयवि
नोर्युगपदेवचक्रारिसंयोगस्तत्रचेतद्द्वयोरेकमेकंतानमितिलाघवमितिप्रक्रमित्यर्थः नचावयवावयविभावाना
पन्नयोरेवमस्तीयोरेकदाएकसमवेतत्वंनेष्यतेननुअवयवावयविनोरपिनदुपगमेसतिविरहारितिवाच्यंघटादिम
तिघटाद्यंतरातुत्पत्त्याद्रव्यंप्रतिसमवायेनद्रव्यस्यप्रतिबंधकतायाआवश्यकतयाअवयवावयवेसंतावयवरूपद्र
व्येनप्रतिबंधादवयविनस्तत्रोत्पत्त्यसंभवात्एवंघटादौकपालत्वादिनाहेतुतयाकपालादिभिन्नकपालिकादौघटा
देरुत्पत्त्यसंभवाच्चपरिसंयोगादौकमीदीनामिक्कार्यतावच्छेदकाक्रांतसकलव्यक्तीनामधिकरणदेशेअव्यवहितप्रा
कृक्षणावच्छेदेनकरणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्वमेवकारणताघटकंननुसर्वाधिकरणेतादृशंसत्वमित्यच्यतेतत्रद्रव्यत्वा
वच्छिन्नाभावादेर्घटाद्युत्पत्तिरर्वकालेकपालिकादावसत्वेपिकपालादौसत्वेनैवकारणतानिर्वहतिकपालिकादौकपा

लाद्युत्पत्त्यनंतरक्षणद्रवकपालाद्युत्पत्तिकालेउत्पन्नकपालादौघटादावुत्पन्नेवातत्कपालिकाद्यसमवेतकपालादौघटा
दौजायमानेतत्रघटाद्युत्पत्तिरनुगतकारणस्यनियामकतयानशक्यतेवारयितुं सर्वद्रव्यविरोधेनोक्तस्थलेतदवयवोतभा
वेनद्रव्यांतरानुत्पत्तावपिउत्पन्नेतद्द्रव्येपरिमाणंपराहतोबाधकाभावइत्याशंक्यनिराकरोतिनचेतिअनारंभकद्रव्यांतरोपच
यस्यपरिमाणनाशकतांनिराकरोतिपरिमाणस्येतिस्वाश्रयनाशपरमाश्रयनाशघटितसामग्रीपरंअत्रएकपदेनाश्र
यनाशघटितायाउक्तकारणघटितसामग्र्याःपरिमाणनाशकत्वव्यवच्छेदःउक्तस्यपरिमाणजननकतांखंडयति अवय
वमात्रसंयोगेतिअवयवेद्रव्यांतरसंयोगस्याप्यवयवसंयोगतयामात्रपदंसंयोगःप्रचयारिरूपःअवयवमात्रेतिबहुत्वे
नान्वितंआरिपदात्प्रहृष्टावयवपरिमाणपरिग्रहःअत्राप्येतद्घटितसामग्रीविवक्षयाएभिरघटितायाउक्तसामग्र्याःप
रिमाणोत्पादकत्वस्यैवकारणत्वव्यवच्छेदःउक्तकारणघटितसामग्र्यंतरस्यपरिमाणादिनाशजनकत्वेगौरवमस्त्येवबाधकां
तरमप्याहान्यथेतिमस्तेद्रहापीतिकालभेदेनकरणाकरणयोरेकत्रसत्वेपीत्यर्थः किंवाअकमित्याकांक्षायामाहप्रसंग

विपर्ययोरुक्तत्वारिति कारित्वाकारित्वयोर्विरोधसाधकयोरित्यारिः ननु कुरूलस्थं बीजं यदि समर्थं स्यात्तदा कारि स्यादिति
प्रसंगः न करोति तद्बीजमतो न समर्थमिति विपर्ययानुमानं चोक्तं तयोः कथं विरोधे साधकत्वमित्याकांक्षायामाह इति कुतुपपा
दयति कार्यकारिभेदसिद्धिपर्यवसिताभ्यामिति कारिणोऽकारिणोर्भेदस्य परंपरया साधकाभ्यामित्यर्थः कारित्वस्य सामर्थ्य
व्याप्यतयाऽकारिणि समर्थभेदसिद्धौ कारित्वावच्छिन्नभेदोऽपि सिध्यतीति भावः स्वरूपेणैव एककालावच्छिन्नत्वाविशेषित
योरेव पूर्वोक्तदोषेण प्रसंगविपर्ययासंभवो यथा दोषस्तथा तयोः संभवेऽपि तत एव भेदसिद्ध्या भेदसाधनायत्तदधीनस्य करण
त्वाकरणत्वविरोधसाधनस्यायुक्तत्वेत्यपि दूषणमस्तीति दर्शयति यद्यपीति ताभ्यामेव उक्तप्रसंगविपर्ययाभ्यामेव भेदसिद्धौ
कार्यकारिणोर्भेदसिद्धौ विरोधेन करणाकरणयोर्विरोधसाधनेन तदुपजीविनाकार्यकारिभेदसिद्ध्यधीनेन एतावता विरो
धेन भेदसाधने अन्योन्याश्रयो दर्शितः भवतु तत एव भेदसिद्धिर्नावश्यं तैर्वेष्टसिद्धेरित्यभ्युपगमनिरासायेत्यारिः तावेवेति प्रसं
गविपर्ययावेवेत्यर्थः न संभवतदिति पूर्वोक्तदोषेणेत्यारिः इत्याहुरिति पुरस्फूर्तिकं दोषमाहुरित्येतयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषय

६३

त्वारिति प्रसंगस्य सामर्थ्यविषयकत्वात् विपर्ययस्य चासामर्थ्यविषयकत्वादित्यर्थः अत्र विपर्ययानुमानस्यापारका
भावरूपासामर्थ्यविषयकत्वमास्तां करणविषयकस्य तदपारकप्रसंगस्य तु कथं सामर्थ्यविषयकत्वमित्याकांक्षाया
माह प्रसंगादिति सामर्थ्यस्यापारकस्य हेतुतयाहेतुतज्ज्ञानविषयतया विषयत्वमित्यपि मेणान्वयः तथा च सामर्थ्यविषय
कत्वं प्रसंगस्य सामर्थ्यविषयकज्ञानजन्यत्वरूपं विवक्षितमिति भावः विपर्ययेतु तत्तादृशं सामर्थ्यविषयकत्वं विवक्षितं य
थाश्रुतं तद्विषयकत्वस्यैव संभवादित्याविष्कर्तुमाह विपर्यये चेति चस्त्वर्थः साध्यतयाऽऽपाद्यतया विषयत्वमिति यथाश्रु
तमेवेति शेषः उभयत्रैकविधविषयतानिर्वाहाय सामर्थ्यपदमन्यथा व्याचष्टे सामर्थ्येति सामर्थ्यप्रसंजनीयमिति शि
क्षासंबंधप्रदर्शनं इह सामर्थ्ये इह सामर्थ्यपदेन विवक्षितं मूलेतत्र चेति प्रसंगविपर्ययोस्त्वित्यर्थः उक्तत्वादिति अत्र किमु
क्तं केनवाग्रंथेनोक्तमित्याकांक्षातो मध्ये पूरयति सामर्थ्येहीत्यादिना दूषणस्येति दूषणं च सामर्थ्यस्य करणरूपत्वेऽपापा
दकयोरविशेषः योग्यतावच्छेदकबीजपरत्वेतरभावसाधने बाधः तादृशकुर्वद्रूपत्वपरत्वेऽपापादकाद्यप्रसिद्धिः योग्यता

वच्छेदकत्वेनबीजत्वादिसाधारणेनापादकत्वेनकोपयुक्तदोषइत्यनुशयेनस्तांवेत्यादिकमवतारयति नचिनिमूलेस्तां
वेत्यस्यप्रसंगविपर्ययाबुक्तदूषणशून्यावितिशेषः ताभ्यांप्रसंगविपर्ययाभ्यांविरोधःसाध्यतइत्यनेनान्वयःकरणाकर
णयोर्विरोधस्यप्रकृतनयाशक्यशक्तिपदयोःसामर्थ्यासामर्थ्यपरत्वासंभवात्करणाकरणपरतयातेविहनिहघ्चष्टे
करणाकरणयोरितिअविवक्षितकालभेदएवेत्यादेर्मूलस्ययस्यशरीरेकालविशेषप्रवेशेनविवक्षितःयदायत्रकरणंतद
तत्रनाकरणमित्येवंरूपोयोनतादृशःयत्रकरणंतत्रकदापिनाकरणमित्येवंरूपोनसाधयितुंशक्यतेतत्साधकस्यकाल
विशेषाविशेषितकरणपाद्यकप्रसंगादेरिष्टापत्त्यादिनानिर्वाहादृत्यर्थेयदातदेत्यपेक्ष्ययत्समर्थंतत्करोत्येवेतिकर्तुंश
क्यंइत्यग्रिमशंकाविरोधात्तादृशप्रवेशेनव्याप्तौकालविशेषाप्रवेशमभ्यपगम्यैवकारार्थप्रवेशेनतत्कार्यनिर्वाहस्यशक्ति
तत्वात्प्रसंगविपर्ययमूलव्याप्तौयदातदेत्येतदप्रवेशखंडनस्येवेरानीसंगतिरतोयत्रकालभेदोनविवक्षितइतिनेबहुव्री
हिविग्रहः अपितुषष्ठ्यंतयत्पदेनैवसःषष्ठ्यर्थश्चस्वसाधकव्याप्तिघटकतयासाधकत्वरूपःसंबंधइत्याशयेनतादृश

व्याप्तिशरीरेएकप्रवेशखंडनपरतयैवतन्मूलंव्याचष्टे नविवक्षितइतिनयाचकालविशेषागर्भव्याप्तिमूलकप्रसंगवि
पर्ययाभ्यांकरणाकरणविरोधोनसाधयितुंशक्यतइतिसाध्यतइत्यंतस्यफलितार्थःतथोपसंहर्तुमित्यत्रतथाशब्दस्या
र्थमाह व्याप्तौकालभेदप्रवेशमंतरेणेतिउपसंहर्तुमशक्यत्वादितिमूलानुवादःतस्यप्रसंगविपर्ययोरित्यादिःउपसं
हर्तुंनिर्वाहयितुंतन्निर्वाहविरोधिदूषणमाहकुसूलस्थइतिइष्टापत्तिंविहणोतिउत्तरकालमितिकरणाभ्यपगमादिति
स्थिरवादिनेत्यादिःविपर्ययेऽकरणेनविपर्ययानुमानेहेत्वसिद्धेःयादृशमकरणंहेतुःतस्यकुसूलस्थेप्यसिद्धेःतत्साधार
णमकरणमात्रंकथंनहेतुरित्याहव्यापकविरोधिनएवाभावस्येतिव्यापकस्यापाद्यस्यविरोधीयादृशोव्यापकाभावस्ता
दृशस्यैवतस्येत्यर्थः व्याप्याभावसाधकत्वात्व्याप्यस्यापादकस्याभावसाधनेहेतुत्वात् अन्यथानिप्रसंगात्द्रव्यत्वादि
व्यापकसंयोगादेर्द्रव्यादिसाधारणाभावेनद्रव्यादौद्रव्यत्वाद्यभावसिद्धिप्रसंगात्प्रकृतेकीदृशमकरणंसामर्थ्यव्यापं
ककरणविरोधितदाहकरणस्यचेतिसर्वथैवाकरणमितिव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टःकरणाभावइत्यर्थः अन्यथाऽकरणमा

त्रस्य करणविरोधितया सामर्थ्याभावसाधकत्वे सामग्रीनिवेशिनइति कुर्वद्रूपस्यापीत्यर्थः देशांतरे देशांतरावच्छेदे
नअकरणात्करणाभाववत्वात् कुसूलस्थबीजे तादृशमकरणमसिद्धमित्याह नचेति तथा तादृशमकरणं तस्यैव कु
सूलस्थस्यैव मत्प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति कुसूले यदासीत्तदेव बीजं क्षेत्रे कुरं करोतीति प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ननु क्षणभंगवादिनां ता
२ दृशप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्याशंक्याह तत्प्रामाण्यसंदेहेपीति तादृशप्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये क्षणभंगवादिनां वि
वादे न तत्संदेहेपीत्यर्थः हेतोः संदिग्धासिद्धत्वादिति कुसूलस्थकरणेऽव्याप्यवृत्तितासाधकप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यसंदेहा
त्संदिग्धतया व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याकरणरूपहेतोस्तत्राभाववनिश्चायकत्वेपि अभावसंदेहस्य दुरपनेयत्वादित्यर्थः मूले प
शेषित्याचेति कारिभिन्नेपि जातनष्टबीजे तत्स्मिन्बीजत्वस्य योग्यतावच्छेदकत्वमंगीकुर्वाणैर्योग्यतावच्छेदकरूपात्मक
सामर्थ्योपगमेन व्याप्यसिद्धेश्चेत्यर्थः इष्टापत्त्या देशभावादिति कदाचित्कारिणीकरोत्येवेति व्यवहारविरहेणतदर्थस्या
पाद्यभूतस्यासत्वादित्यभिमानः करोत्येवेति क्रियासंगतेवकारस्यासत्तायोगव्यवच्छेदार्थकतया असत्तायोगस्य च

व्याप्यवृत्तभावरूपतया कदाचित्कारिण्यपि तादृशैवकारार्थस्याबाधेनेष्टापत्तावपि करोत्येवेत्यावत्सत्वमिति विवक्षणेऽ
यंजागर्त्येवेत्यादौ क्रियासंगतेवकारस्यापि व्याप्यवृत्तित्वाविशेषितायोगव्यवच्छेदार्थकतया प्रकृतेवकारस्यापि तदर्थकत्वे
वा कालनियमाविवक्षायामित्यारिमूलोक्तेष्टापत्तेरयोगात् स्वयं तत्प्रसंदूषयितुं वितर्कयति करोत्येवेत्यत्रेति विवक्षितं अ
धिकं प्रयोक्तव्यं आद्यः विवक्षितमिति पक्षः व्याप्यसिद्धेः व्याप्यनिश्चयात् अनिश्चयः कुतस्तत्राह कुरेति प्राक् कुसूल
स्थतादृशायां प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति यदि दं क्षेत्रस्थमंकुरं करोति तदेव कुसूलस्थं नाकार्षीदिति प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः ता
दृशप्रत्यक्षप्रामाण्ये विवादेपि कुसूलस्थाभेदस्य समर्थक्षेत्रस्थबीजे संदेहेन यावत्सत्वकारित्वस्याभावस्तत्र संदिग्धइ
ति व्यभिचारसंशयोदुर्वार एवेति भावः एतेन व्याप्यसिद्धिरूपदोषेण अयोगव्यवच्छेदेन नियमइति व्याप्यवृत्तित्वाविशेषि
तस्यायोगस्य व्यवच्छेदेन निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः द्वितीयेनेति पक्षे मूले कालनियमाविवक्षायां यदातदेत्यपेक्षायां इति
त्यादित्यर्थ उक्तोदाहरणस्य स्यात् तथा च तथाहि संभवविधेः आख्यातसमभिव्याहारेण विहितायाः क्रियायाः असत्ता

योगः आत्यंतिकोऽयोगः आत्यंतिकत्वं च नीलेसरोजंभवत्येवेत्येवेत्यादौ अन्वयिताव च्छेदकव्यापकत्वं प्रकृते च व्याप्यवृत्ति
त्वं विरुद्धो व्याघातकः नत्वयोगः नत्वात्यंतिकत्वाविशेषितायोगः तथा च कदाचिदयोगसत्वेपि कदाचित्करणादेवापा
द्यसत्वादिष्टापत्तिरितिभावः ननु यदा तदेत्यस्य परित्यागेपि अंकुरमहत्वेव विनष्टे बीजे सर्वदाऽकारिणि सामर्थ्येन क
रणापादनसंभवात् तत्राकरणेन करणविरोधिनास्वरूपायोग्यत्वसिद्धिप्रसंगइत्यत आह विघ्नो एवं चेति वस्यतेन
त्रेति सहकारिविरहस्याकरणप्रयोजकतया सामर्थ्येप्यकरणसंभवेन मूलशैथिल्यमित्यर्थः यदा तदेत्यपेक्षायामुक्त
दोषेण प्रसंगाद्यसंभवेपि तदंतर्भावेण नियमादेव समीहितं निर्वहेदित्याशंकते यदिति यदा यत्कार्यसमर्थं यत्कालवृत्ति
त्वविशिष्टं सद्यत्कार्यसामर्थ्यवत् समर्थस्यापीत्यस्याकरणस्येत्यस्य च तदेत्यादिः स्तोवेत्यादिमूलमन्यथा वक्तार्यव्याच
क्षाणानां व्याख्यामुपन्यस्य निरूपितं चित्तिनिकरणाकरणविषयाविति सामर्थ्येन करणापादनस्याकरणेनासामर्थ्यसाध
नस्य च एवं दूषितत्वेपि अकारियदिकारिस्यात् अकारिनस्यादिति प्रसंगः अकारि चन्नतत्ततो नकारिदतिविपर्ययश्च

करणाकरणयोर्विरोधं साधयेदित्यर्थः एतयोरुपसंहारार्थाशंकाबीजं दर्शयति करणेनेति स्वरूपतोऽवैशिष्ट्यादित्यन्वयः
आपाद्यापादकयोः प्रकारभेदेपि धर्मिस्वरूपयोरभेदादित्यर्थः अकरणभावस्य करणरूपत्वादित्यर्थः नच प्रकारभेदान्ना
पाद्याविशेषो दोषमावहेदिति वाच्यं करणत्वेनापादकसंशयदशायामकरणाभावत्वेनाप्यकरणाभावस्य करणस्य संशयः
संभवादकरणाभावत्वरूपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयासंभवात् प्रकृते प्रकारभेदे पि तर्कासंभवात् प्रकारतोपवै
शिष्ट्यात् करणाभावत्वरूपैकप्रकारावच्छिन्नयोरेवसाध्यसाधनभावात् अविशिष्टकारित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टो करणा
भाव आपादनीयः नचापाद्याप्रसिद्धिः यद्यधर्मवत्तत्र व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतदभावाभाववदिति उभयसिद्धव्याप्यवृत्ति
धर्ममादाय सामान्यतो व्याप्त्या उभयमतासिद्धस्याप्यापादनसंभवादित्याशंक्य मूलशैथिल्यरूपदोषांतरमाह कालभे
देनेति कालविशेषांतर्भावेण व्याप्तिं दूषयति यदेति तदा न तदकारीति तत्कालावच्छिन्नस्य तदकारित्वस्याभाववदित्य
र्थः अत्र च नव्याप्यव्यापकयोरभेदः तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टतदकरणस्याभावस्य करणरूपत्वासंभवादिति भावः अ

भावो व्याप्यवृत्तित्वेन विशेष्यः आपादकासिद्धीति यद्बीजं यदाकारितत्र तदाकरणानभ्युपगमादापादकासिद्धिः अतः
आपादकाभावस्य तत्रोभयसिद्धतया तत्र तत्साधने सिद्धसाधनमित्यर्थः कारित्वस्यापादकत्वे यत्समर्थमित्यादिमूलेन
सामर्थ्ये व्याप्तिप्रदर्शने विरोधइत्यत आह यत्समर्थमिति एतद्व्याख्याने ऽस्वरसबीजं स्वयमाहात्रेति उपजीव्येति करणा-
करणाविरोधस्यैव प्रसंगादिमूलव्याप्तित्वादिति भावः तयोः प्रसंगविपर्ययोः कथं तत्साधकत्वाशंकेति अन्योन्याश्रयेण तयोः
करणाकरणाविरोधसाधकत्वाप्रसक्तेरिति भावः नन्वयदसमर्थं प्रथममासीदित्यादिना पूर्वमसमर्थस्य बीजस्योत्तरकालं स
हकारिकसाकल्ये सामर्थ्यमनुपपन्नं सहकारिसाकल्ये समर्थस्य धरणादेरुत्तरकालं सहकारिवैकल्ये चासामर्थ्यमनुपप-
न्नं सामर्थ्यस्याजन्यतयोपगमापगमासंभवादिति शंकानगच्छते सामर्थ्यस्य बीजत्वादिरूपस्य यावद्धर्मिसत्वमवस्थानस्या
स्माभिरप्युपगमाद्धेतुः सामर्थ्यस्य करणप्रयोजकत्वं नैयायिकैरप्युपेयं सहकारिसाकल्येऽप्यसमर्थेनाकरणात् तथा च स्थिर
पक्षे बीजादेः सामर्थ्योपगमे तदपगमासंभवात्करणप्रयोजकसत्वेन सर्वदैव करणं स्यात् तदनुपगमे सर्वदैवाकरणं।

स्यादिति समर्थं बीजादिकं करणदशायामेव नान्यदेति क्षणिकत्वं दुर्वारमित्यभिप्रायकतया मूलं संगमयति सामर्थ्यप्र
युक्तमिति सामर्थ्यं च जनकतावच्छेदकरूपमित्यनेन सामर्थ्यस्य जातिरूपतया नोपगमापगमसंभव इति सूचितं उपगमः
पूर्वमसतः पश्चात्सत्वं अपगमः पूर्वं सतः पश्चादसत्वं सहकारिमतस्तत्कारकत्वं सामर्थ्यमित्यादिसमाधानग्रंथेन यथाश्रु
ते न करणाकरणयोः सामर्थ्यासामर्थ्यरूपत्वं लभ्यते तावता जनकतावच्छेदकस्य रूपस्य करणप्रयोजकताया अखंडि
तत्वाऽऽक्षेपो नसमाधीयते अतस्तत्समाधानायतदाशयं व्याचष्टे जनकतेति परंतु सहकारिसाकल्यविशिष्टमिति त
थाच सहकारिसाकल्यस्य नोपगमापगमाकरणप्रयोजकविशिष्टरूपस्योपगमापगमावितिन सर्वदाकरणादिप्रसंगऽइति
भावः एवं च सहकारिमतस्तत्कर्तृत्वं सामर्थ्यमिति फलस्य सहकारिसमवहितस्य कारणतावच्छेदकरूपत्वं सामर्थ्यमित्य
र्थः करणप्रयोजकमिति शेषः सहकारिसमवहितस्यापि यथाश्रुतं दन्यत्वादसंगतिरतोऽन्यपदं विरोधपरं तथाव्या
चष्टे तदितितथाच फलस्य सहकारिसमवधानविरोधिमतोऽकर्तृत्वं सहकारिसमवधानविरहप्रयुक्तो विशिष्टस्य जन

कतावच्छेदकरूपस्याभावः असामर्थ्यमकरणप्रयोजकमित्यर्थः औत्पत्तिकमस्य रूपेस्वाभाविकः कारणधर्मः सोप
सर्पणेति कदाचित्कस्वसमवधानप्रयोजकसामग्रीबलात्भिन्नकालाः असार्वकालिकसमवधानाः इत्यर्थात् इति
हेतोः कार्याणामपिभिन्नकालतार्कदाचित्कोत्पत्तिकता तथापीत्यादिना मूलेनएकदेशास्थकारणस्य देशांतरे कार्यज
नन दृष्टांतेनएककालस्थकारणस्य कालांतरे कार्यकरणं प्रसंजितं तन्न प्रसंगच्छते तथाहि ज्ञानादिरूपकार्यस्य
विषयतासमवायादिरूपदेशिकविभिन्नसंबंधानां विभिन्नदेशैतया विभिन्नदेशास्थाएव तत्तेसंबंधेनकार्योत्पादक
सामग्रीर्विभिन्नदेशेषु कार्यंजनयंति नतुसर्वाधिकरणे तत्कारणापेक्षाकालेवुकालिकसंबंधेनकार्योत्पत्तौ तत्सर्वकालेत
संबंधेनसकलकारणसत्तापेक्षायांबाधकाभावादन्यकालेकार्योत्पत्तेर्वारणसंभवइत्यतः स्वर्गस्मरणादिरूपकार्यस्या
व्यवहितपूर्वकाले यामानुभवादिकारणसत्वेन तादृशकालेकारणसत्वस्य कार्योत्पत्तावपेक्षायौ दुर्वचेत्याशयेनाशं।
कांसंगमपितुमाशंकातात्पर्यं विवृत्तिकारो विवृणोत्तिस्यादेतदितिसहकारिसमवधानस्य कार्योत्पादप्रयोजकताया ६८

व्यवस्थापितत्वात् तथापीत्यस्यमूलस्थस्यतदर्थकतांस्फुटयति अस्तुसहकारीति एकदेशास्थ वदिति दृष्टांतमादौविवृ
णोति यथेतिएकदेशास्थोविषयादिरिति तादात्म्यसमवायादिरूपकारणतावच्छेदकसंबंधेनविषयप्रत्यासन्नोविषयत।
दिंद्रियसंयोगादिरित्यर्थः देशांतरे आत्मादौसहकारिसंपत्तौसमवायादिनाकार्योत्पत्तिप्रयोजकस्यमनोयोगादेः समवधा
ने तत्रदेशांतरेआत्मादौभावोबीजादिःयागादिरूपकारणस्यका र्योव्यवहितपूर्वकालेसत्वेपिपूर्वकालेऽवश्यंसत्वात्
कारणस्य पूर्वकालसत्तायाः कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वस्यानपवादादुत्तरकालस्थात्पूर्वकालेकार्योत्पत्तिर्नसंभवतीतिस्वना।
शोत्तरकालइत्युक्तं जातुनष्टःकरोतितिमूलतएवतत्बलाभःसहकारिसंपत्तेः प्रयोजकत्वाभ्युपगमात्तांविनानापत्तिरतःस
हकारिसंपत्ताविति तत्कार्यं अंकुरादिकं जनयेदिति तथाचस्वोत्पत्त्यनंतरमेवसमर्थोभावः करोतीतिस्वभावोवाच्यइति
सणसंगसिद्धिरितिभावः स्वरूपापेक्षयेत्यादिविकल्पार्थंव्याचष्टे एकेतीतिकोर्थइत्यस्यकोर्थः स्वाधिकरणेति कार्यपूर्वेस्वा
धिकरणकालस्थइत्यर्थः पूर्वेतंव्यवहिताव्यवहितसाधारणे कालेस्वाधिकरणत्वमविवक्षितं येयकालस्थस्तत्कालस्यतद।

धिकरणत्वनियमेनाव्यावर्त्तकत्वात् तत्कार्योत्पत्तुगुणेति सहकारिसमवधानविशेषणं आद्यइति मूलस्य प्रसंगे समाधान
तव्यइतिशेषः नकिंचिदनुपपन्नं नकाचिदनुपपत्तिः अत्रदेतुं पूरयति विद्यन्नोस्वकालस्वस्यैवेति कार्यपूर्वकालेवर्त्तमा
नस्यैवेत्यर्थः सहकारिसाकल्ये कार्यजनकतायाः सहकारिसमवधानप्रयुक्तकार्योत्पादकतायाः स्वस्यकार्योत्पादक
त्वे स्वस्यकार्यपूर्वकालवर्त्तमानत्वं कार्यावहितपूर्वकालेसहकारिणां समवधानंचप्रयोजकमित्यस्माभिरुपगमादिति
फलितार्थः एवंसति साक्षादंकुरादिजनकबीजादीनां नाशोत्तरं तत्कार्योत्पत्तिवारणप्रकारस्तदेवत्वित्यादिना साक्षात्परंप
राहेतुत्वस्थलयोः कार्योत्पत्तिप्रयोजकविशेषदर्शनात् स्फुटीभविष्यतीतिभावः नित्यानामप्येवरूपत्वादिति तथाचे
वंरूपताकारणस्यसदातनत्वमेवनविरुणद्धि कुतः स्थेयमितिभावः वर्त्तमानैकस्वभावतास्वभावानामितिकारणानां कार्यो
त्पत्तिप्रयोजककार्यपूर्वकालवृत्तिस्वभावत्वादित्यर्थः तदेवेतिव्याचष्टे विद्यन्नोवर्त्तमानत्वमितिकार्योत्पत्तिप्रयोजकंकारणा
स्यपूर्वकालवृत्तित्वमित्यर्थः क्वचिन्नावधीति मूलेक्वचिदित्यस्यसव्यापारकारणइत्यर्थः क्वचिदित्यनद्यमावधीतिव्याचष्टे

कार्योत्पद्यमानतेति उत्पद्यमानतेति उत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकालसंबंधः तत्पूर्वकालमात्रावधि तत्पूर्वकालमात्रसत्वमि
त्यर्थः क्वचिन्निरवधीति मूलेक्वचिदित्यस्यनिर्व्यापारकारणइत्यर्थः तदनद्यनिरवधीति व्याचष्टे कार्योत्पद्यमानतेति
कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकालसत्वरूपमित्यर्थः व्यापारद्वाराकारणस्यव्यवहितपूर्वकालसत्तायाः कार्योत्पत्तिप्रयोज
कत्वोपगमे ताद्दशोकारणाधीनकार्योत्पत्तिकालानियमइत्यनुयोगसमाधानपरतयासावधित्वोपीत्यादिमूलमवतार
यति नन्वित्यादिफलप्रकर्षोप्रकर्षाभ्यामित्यस्यव्याख्या फलानुगुणेत्यादिलाभालाभाभ्यांलाभलाभप्रयुक्तविशेषइत्यस्य
शेषः कार्योत्पादेत्यादि तथाच लाभालाभयोरुक्तरूपविशेषद्वयेयथासंख्यमन्वयः व्यापारपदफलपदयोः कर्मधार
याशयेन व्याचक्षाणानामतमाह व्यापारेति अतिप्रसंगवारणस्यातिस्फुटत्वार्थं समुदितार्थमाह तदयमितिस्वस्य
सहकारिसाकल्यमित्यन्वयः सहकारिसाकल्यंअव्यवहितपूर्वकालेसहकारिणां सामानाधिकरण्येइदंस्वस्वव्यापारयोः
सहकारिसमवधानंनिरन्वयध्वस्तस्यनिर्व्यापारस्यविनष्टस्य बीजयागादेः येनकेनापिसंबंधेनसहकारिसामानाधि

कारणस्यातिप्रसंजत्वमाशंक्याह अन्वयव्यतिरेकशालिनः अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयस्य स्वस्वनिष्ठकरणतावच्छेद
कसंबंधवत्तस्येतियावत् नियामकत्वात् कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वात् नातिप्रसंगइति एतत्ज्ञानार्थमेवफलानुयुगेयु
क्तमित्याशयः मूलेद्वितीयस्त्विति सहकारिसाकल्याधिकरणैककालस्वनाशानंतरकालेकार्यंकरोतीति प्रसंगस्ति
त्यर्थः स्यादपिसंभवेदपि तेषांसहकारिणांयोगपद्यंयदाकार्यमापाद्यते तदव्यवहितपूर्वकालेस्वतोव्यापारतोवाप्रत्या
सन्नेनस्वेन सहयुगपदवस्थानंभवेत् क्रमिणः आपतिस्थलेयोगपद्यरहिताः स्वस्वकालेसहकारिसहितःसन्नेव
स्वनाशानंतरंकरोतीत्याक्षेपउक्तसमाधानोत्तरमसंभवदुक्तिकएवेत्याह सहकारिसहितइतियागादिरूपकारणस्य
स्वगोचरव्यवहितपूर्वकालेसहकारिसाहित्याभावात्स्वरयति विद्वतो स्वतोव्यापारतोवेति मूलेनिरर्गलशैशवस्येति
बहुव्रीहिः ध्रुवोरशैवस्येत्यर्थः स्वतोव्यापारतोवासहकारिभिः समंकारणावस्थानस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याव्यवहित
प्राक्कालसत्ताया अपेक्षितत्वेनापत्यनवकाशादितिभावः विद्वत्तोएककालत्वेपीतिस्थिरवादिमतेएककालत्वेपि

सएवेत्यस्यव्याख्यासहकारीतिसामग्रीसमवधानोत्तरमेवेत्यर्थः मूलेअन्यथेतितत्वागत्ताबाधारश्चेत्यर्थः तद्वृत्तिवेति
व्यवहारपदस्यसामान्यपरत्वासंभवात् विशेषपरतयाव्याचष्टेकारणेतिकारणपदस्यबहुस्वरत्वेपिपौर्वापर्येत्यनेनय
थासंख्यमन्वयायपूर्वनिपातः कारणकार्यापेक्षयापूर्वव्यवहारेतस्यकार्यकालवृत्तिताया जातंयद्यपिनापेक्षितंव्यवह
योर्विषयकत्वात् तथापिकार्योत्पत्तेर्यःकालःकारणसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वेन तत्कालावृगाहितवृत्तित्वेन
प्रतिसंधानंहेतुत्वेनकार्येपरत्वव्यवहारएवान्वितंकार्यप्रागभावकालवृत्तित्वेप्रतिसंधानमेवचकारणेपूर्वत्वव्यवहारे अन्व
यश्चयथायोगंनतुयथासंख्यमतःसामंजस्यएवचकार्यकालस्यकारणकालत्वकल्पनानुपयोगात् सचेतिमूलस्थसइवे
त्यर्थः मूलेयदातदेतियदायसमर्थंतदातत्करोतिइतिप्रसंगादिमूलेव्याप्तौ यदातदेत्युपेक्षातस्थानेदेशपरंयत्रतत्रे
तिप्रक्षिप्तमित्यर्थः तथारेवतादृशयोरेवतर्हितादृशप्रसंगादेरदुष्टत्वेदोषादेतप्रसंगविद्वणातिबीजादेरित्यादि एकस्मि
न्देशइवएकदेशावच्छेदेनेवचस्वतोयत्रोत्पत्तिस्तद्देशावच्छेदेनेवेति यावत्देशांतरेसर्वदेशावच्छेदेनतत्रापिसर्वे

त्रैवांकुरादिजननात् उक्तव्याप्त्यनुरोधेनांकुरादिजननस्योपगंतव्यत्वात्सर्वत्रांकुरादिजननेसर्वेषामभेदरूपमद्वै
तंनापादयितुंशक्यते तदापादकस्यडुर्वेचत्वादतआदसर्वकार्यवत्वरूपमद्वैतमितितत्रेष्टापत्तेर्नोवकाशइत्याहत
थाचेतिकार्याणां अंकुरादीनांसर्वेषां अनादित्वमेवेति एककालीनत्वामंतरेणाधाराधेयभावानुपपत्त्याकार्याणां पूर्वपूर्वा
शेषदेशसमानकालीनत्वस्वीकरणीयत्वादितिभावः साधुसंगतिकर्तुमिति समर्थितमितिशेषः देशांतरे असामर्थ्यापग
मेकारणभेदआपादितस्तंविहणोति असामर्थ्येइत्यादि असामर्थ्यं अंकुराद्यसामर्थ्यं बीजादेर्देशांतरइत्यनुषज्यते सामर्थ्यो
सामर्थ्यलक्षणेति एतद्देशावच्छिन्नसामर्थ्यान्यदेशावच्छिन्नासामर्थ्यरूपेत्यर्थः बीजादिजातीयानांभेदोऽभ्युपगतएवेत्यतो बी
जादिव्यक्तेरिति एकत्वेनपराभ्युपगताया अपिबीजादिव्यक्तेरित्यर्थः भेदआपद्येतेति देशभेदेनेत्यादिः देशभेदेनसामर्थ्यो
सामर्थ्ययोरविरोधेकालभेदेनापितयोर्विरोधेनस्यादिति क्षणभंगसाध्यकविरुद्धधर्माभासइतिभावः एतावताबाह्यशून्य
तानायातीतिइष्टापत्तिसंभवइत्यतोभावमाह तथाचेति तस्याइतिदेशभेदेननिन्नातयाभ्युपगतानांबीजव्यक्तीनामेकेक ७१

व्यक्तेरित्यर्थः पूर्ववद्देशभेदेनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मोदेवपुनर्नेदापत्तावितिपुनःपुनर्भेदापत्तावित्यर्थः बी
जादिशून्यत्वमेवेति बाह्यार्थभंगएवेत्यर्थः काप्येकत्वोक्तौविश्रांतिविरहादितिभावः नन्वपरेषांसामर्थ्यस्यकुर्वद्रूपत्वजाति
रूपस्यव्याप्यवृत्तितयादेशविशेषाणांतदवच्छेकताप्रसक्तयादेशोकरणंतद्देशावच्छेदेनसामर्थ्यरूपमापादकमप्रसिद्धंभव
तुवाव्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकोपगमः अन्यथान्यायमतेपिसामर्थ्यस्यबीजत्वादिरूपस्यापिव्याप्यवृत्तितयाकुसूलावस्थानद
शावच्छिन्नसामर्थ्यरूपापादकाप्रसिद्धा तेनतत्कालावच्छिन्नकरणापादनमपिपरेषांनिर्वहेत् यदिचतद्देशावच्छिन्नंसाम
र्थ्यंनापादकमपितुसामर्थ्यमेवयदासामर्थ्यंतदाकरोतीतिअवच्छेदकतानियतिताव्याप्तिः तदुलाभस्तुदेशेनैवसामर्थ्येन
कुसूलावस्थानदशावच्छिन्नेबीजेऽभ्युपगतेनतदवच्छिन्नेकरणापादनमित्युच्यते तदापिव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे
उक्तरीत्याकालगतोपादकस्वरूपाप्रसिद्धेरकिंचित्करत्वेपि तद्देशावच्छेदेनैवायिकैःसामर्थ्यस्यानभ्युपगमेनापादका
सिद्धेर्यत्कालावच्छेदेनसामर्थ्यमित्यादिव्याप्तिप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्तथापिप्रकृतानिर्वाहः अवच्छेद्याधिकरणासंबद्धस्यानवच्छे

दकतया कुर्वद्रूपतत्तद्बीजानधिकरणदेशानांतन्निष्ठसामर्थ्यावच्छेदकत्वासंभवात् परेषांतदभ्युपगमासंभवेनसक
लदेशोकरणापादनायोगात् कथितरीत्याबीजस्यानादित्वापादनपर्यवसानस्यासंगतेः असामर्थ्योपगमेशून्यताप्रसंगे
तत्यसंभवइतिकस्यापितत्तद्देशावच्छिन्नसामर्थ्यस्यबीजपरेरुपगमेनाकापत्तिसंभवइतिचेदुच्यते तदापियद्देशं कुरो
त्यत्रिविरहस्तद्देशावच्छिन्नतत्सामर्थ्योप्रसिद्धाःप्रसिद्धस्यतद्देशेतत्करणस्यकथंतेनापादनंनचसर्वदेशोकार्यं विशेषा
विशेषितसामर्थ्येनकार्यविशेषाविशेषितंकरणमेवकुर्वद्रूपबीजप्रसंजनीयमितिवाच्यं तथासति सर्वदेशानांसर्वकार्य
वत्वरूपदेशाद्वैतापत्यनिधनासंगतेः यदिचसामान्यव्याप्त्याःप्रसिद्धेनापिविशिष्यपादकेनाप्रसिद्धस्यापिविशिष्टस्याप
त्तिसंभवःप्रकृतसाध्यसाधनव्याप्तिग्रहानपेक्षायाव्याप्तिग्रहानुरोधेनतत्वसिध्यपेक्षाविरहात् विशिष्टापादकाप्रसिद्धावा
पिपरेषांविशेषणपुरस्कारेणपक्षेविशेष्यवत्ताभ्युपगमसंभवेनाहार्यविशिष्टापादकारोपरूपकारणनिर्वाहादित्युच्यते
तदाप्यन्यदेशस्यसामर्थ्योनवच्छेदकत्वेपितदवच्छेदेन बीजादावंकुराद्यसामर्थ्येकिमर्थमुपगंतव्यंयेनसामर्थ्योसामर्थ्यवि

रुद्धधर्मोभासेनएकत्वेनाभ्युपगतस्यापिभेदआपाद्येतकुर्वद्रूपत्वरूपस्यसामर्थ्यस्यव्याप्यवृत्तितयातदभावःसमर्थेकथंवा
उपगंतव्यः अधिकरणभेदेनभिन्नतयाअभ्युपगतायाश्चक्रेर्यत्राधिकरणेसामर्थ्यं तदन्यदधिकरणमनधिकरणमेवेतिस्वा
संबद्धतदवच्छेदेनकथंवासामर्थ्योभावोवर्त्ततेयेनभेदप्रसंगानवस्थयाजगत्येकमपिवस्तुदुर्लभंस्यात् एतेनकालभेदे
नकरणाकरणयोरेकत्रासत्वेभेदेनापितएकत्रनस्यातां तथाचतद्बलात् सर्वैवव्यक्तिःसतीतिनिर्वेतेतिवाच्यार्थेभंगपर्यव
सानमित्यपिहेयं एतद्देशोकारिणिअन्यदेशावच्छेदेनकरणवत्करणस्याप्यनभ्युपगमेबाधकाभावात् अथैवमिदमत्रक
रोतिनान्यत्रेतिकथंव्यवहारइतिचेत् तादृशव्यवहारेणकार्योव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नकार्याधिकरणदेशावृत्तिरू
पकार्यकारितानिरूपकत्वाभावस्यदेशांतरनिष्ठतयाऽवगाहनात् [illegible]देशाकरणतद्देशाकरणाभावयोस्तद्विषयत्वेपि
नसतिः एकविशेषस्यविशेषांतराभावविरोधविरहादितिचेत् सत्यंतदनधिकरणदेशस्यतन्निष्ठसामर्थ्याकरणयो
रवच्छेदकत्वानभ्युपगमेसंभवेपियद्यन्निष्ठत्वधर्मवत्वानवच्छेदकंतत्तन्निष्ठतदभावावच्छेदकमितिनियमाभिमानेनवा

त्य शून्यत्वमापातत आचार्यैरापादितं शिरोमणिभिरपि एतदाशयेनैवतदापादनमुपपादितं अतएव शिरोमणि-
भिरुक्तं उपपत्त्याकारणमात्रभेदापादनासंभवमग्रेनन्वित्यादिनाप्रदर्शयेत्उभयदेशेविभिन्नकार्यजनकस्यैकत्वयोभयभि-
न्नकारणस्यानेदप्रसंजनएवाचार्यैर्णनिर्भेदोदर्शयिष्यते देशादे[illegible]णभेदस्यचापत्तावितिपरताआपद्यता
मित्यस्यनसंभवति तस्ययोगाचारमतत्वविरहेणतदादायेत्यादि विरोधादित्यत्रआह भावार्थकृतनिर्भेरइति अभिप्रेतापत्ति
विषयेबाह्यशून्यत्वेकृतोपगमइत्यर्थः आपद्यतामित्यत्रक्रियायांकर्तुरनुक्तत्वाद्दुक्तानुपपत्त्याकारणभेदइत्यस्याउपद
मुक्तस्यानुषंगासंभवात्कर्तृपदंप्रयुंक्ते बाह्यशून्यत्वमिति मूलेतदादायबाह्यार्थशून्यत्वमभ्युपगम्ययोगाचारःकइ
त्याकांक्षायामाह योगाचारइतियोगाचारनयस्यनगरत्वेनरूपणंबाह्यविदूषिप्रवेशौचित्येन तन्नयप्रवेशोहेतुफलभा
वबादस्यवैरितामूलकृतोक्ता तदपवादेचसत्वरूपसाधनसन्यासः तद्भेदमुपपादयति तन्नयानुसरणंहीति हेतुफलभा
वंकार्यकारणभावंअपोह्यखंडयित्वा हेतुफलभावमित्यनुषज्यते आद्येहेतुफलभावाभ्युपगमेज्ञानात्मकदेशकालेवेति ७३

विज्ञानवादिनांज्ञानातिरिक्तवस्त्वाभासत्वेनज्ञानाधारदेशकालयोरपिज्ञानरूपत्वादितिभावः ज्ञानेतिकार्यरूपेत्वा
दिविज्ञानस्येतिकारणात्मकेत्यादिः पूर्वोक्तन्यायेनबीजशून्यतापर्यवसानयुक्तितुल्ययुक्त्याविज्ञानवादिनामसत्वेनोपगतस्य
ज्ञानस्याप्यसत्वेनशून्यत्वंसर्वशून्यत्वंद्वितीयकार्यकारणभावोपगमपक्षेसामर्थ्योसामर्थ्योयोः कारणत्वाकारणत्वरूप
योः असिद्ध्याअप्रसिद्ध्यासाधकाभावेननभेदासिद्धेसत्वार्थिकरणबीजादेःक्षणिकत्वरूपसाध्यासिद्ध्याइष्टांताभावेनसत्वस्य ६=
हेतोरसिद्धव्याप्तिकतयासत्वस्यक्षणिकत्वसाधनत्वेनोपन्यस्तस्यपरित्यागेसाधनत्वेनोपादानासंभवेसत्वस्यकिंचित्कार्य
कारणत्वरूपत्वेनकारणत्वापवादेअप्रसिद्धत्वेनवापरित्यागेक्षणिक[illegible]साधनसंभवेस्वमतपरित्यागोद्वाभ्यस्थेयपक्षस्याप्य
भ्युपगमसंभवेनकिमर्थंबाह्यस्यासत्वमतानुसरणमित्याहेत्यर्थः [illegible]मतमालंब्यदेशादेतत्प्रसंगेऽष्टापत्तिशंकनरू
पतयाआपद्यतामितिमूलंव्याकुर्वाणानामतमुपन्यस्यति केचिदितिसर्वेषामंकुरादिरूपाणांकार्याणांज्ञानरूपाणांज्ञानाभि
न्नदेशत्वंज्ञानरूपदेशत्वेत्वंतेषामिवतदधिकरणदेशानामपिज्ञानाकारातिरिक्तानामसत्वादितिभावः ज्ञानत्वेनाभिन्नत्वे

मिष्यत इति तथा च सर्वकार्याणां देशाभेदरूपं देशाद्वैतेनानिष्टमिति भावः एतन्मते कार्यकारणभावाभ्युपगमासंभवं विवृणोति तन्नयइति परेण परस्यावेदनादिति अवेदनात् अविषयीकरणात् परेण परग्रहेण अन्ययोर्ग्राह्यग्राहकत्वेदस्य तज्जिज्ञासितस्य भंगप्रसंगादिति भावः कार्यकारणभिमतज्ञानद्वयाग्रहणे विभिन्नयोः कार्यकारणयोरेकेनज्ञानेन ग्रहणैकस्योभयात्मकत्वप्रसंगेन ग्राह्यग्राहकभेदानुपपत्तेः अनेनैवापर्यवसितकार्यकारणभावानुपपत्त्या कार्यकारणयोर्भेदस्यावश्यकत्वादिति भावः कार्यकारणभावसिद्धेरिति कार्यकारणभावस्य कार्यकारणद्वयघटितत्वेन प्रत्येकविषयकज्ञानेन ग्रहासंभवेन साधकज्ञानाभावादिति भावः ज्ञानानां ज्ञानत्वेन कजातीयत्वेपि क्रमिकक्षणिकज्ञानव्यक्तीनां भेदस्यावश्यकतया सर्वकार्याणां देशाभेदरूपस्य कार्यासमानकालीनज्ञानरूपदेशानां कार्यत्वासंभवेन सर्वदेशानां सर्वकार्यत्वरूपस्य च देशाद्वैतस्य च योगाचारमते निष्टत्वादस्वरसआकुरित्यनेन सूचितः नन्वित्यादिना भिन्नदेशनिष्ठभिन्नकार्यजनकानामेकैककारणानां भेदेऽनवस्थापत्तिराशंकिता तन्न संगच्छते एकैकदेशे कार्यजनकैकैकव्यक्तेरेवदेशांत

रेकार्यासामर्थ्येन भेदस्यापादितत्वात् तत्रैतद्दिष्टापत्त्याशंकाया अयोगादित्यत आपादयितुराशयमनुभ्यमानस्य भिन्नदेशेकार्यद्वयजनकैककारणस्य भेदापादनमित्याशयभ्रमेणयमाशंकेत्याह भिन्नेति आशयं प्रकाशयतीति भ्रमं भिप्रेताभ्यापत्तिं स्पष्टतीत्यर्थः मूलेतेषामपीति एकैकत्वेनाभिमतो योयस्तेषामपीत्यर्थः दोषाएवकश्चिदनयोरितिव्याचष्टे विचारो देशगतेतिसभुनः कस्मिंश्चित्यत्रसइत्यस्य व्याख्या दोषइति उक्तप्रसंगविपर्ययो न्यादेशभेदावच्छिन्नस्यासामर्थ्यस्यैव समर्थ्यसाधनीयतयासामर्थ्यादेरसाध्यत्वेन कस्मिन्साध्यइति दुर्वि किं सामर्थ्यासामर्थ्ययोरित्यादिना असाध्यवितर्को संगतः साध्यपदं व्याचष्टे विषयेइति विपरिणतेन विपरिणतवचनेन सा... यथाश्रुतार्थकत्वमुपपादयतां मतमाह केचित्तिविरुद्धेति सामर्थ्यासामर्थ्यरूपेत्यादिः भेदापत्तीति कार्य... कारित्यादिः कश्चिद्दादीस्तेषां उपपादनाय कारिणोपि सामर्थ्येनोपयात्तदपि सामर्थ्यमपि साध्यमिति कारिणपसइत्यादिः सामर्थ्यमपि कारित्वेन हेतुना साध्यं वस्यति सामर्थ्यसाधिकासामर्थ्यं विना करणानुपपत्तिं अतएवतत्तच्छक्तिपदमसामर्थ्यपरतयाव्याचष्टे अशक्तावसामर्थ्ये

बोद्ध०
७५

इतिसाध्यपदार्थविसर्केउपात्तस्यविरुद्धधर्माभासहेतुकस्यभेदस्यसाक्षादुक्तप्रसंगादिसाध्यताविरहात्तस्यापिसिस्य
विरुद्धधर्माभ्यासहेतुकस्यभेदस्यसाक्षादुक्तप्रसंगादिसाध्यताविरहात्तस्यापिपरंपरयातत्साध्यत्वेनोपादानंसंगमयति
भेदोपिचेतिपरंपरयाउक्तप्रसंगादिसाध्यासामर्थ्यरूपसामर्थ्यविर[illegible]कुर्वीणसमर्थकारिभेदसाधकस्यसाधनेन
साध्यस्यतयावितर्कितस्यविरोधस्यपरंपरयाप्युक्तप्रसंगादिसाध्य[illegible]रहितप्रमाणांतरसाध्यतयावितर्क्यत्वंसंगम
यति विरोधस्त्वितिप्रमाणांतरं असामर्थ्यं सामर्थ्यविरोधितदभावत्वात् यस्यदेभावः सतद्विरोधीतिव्याप्यस्वभावंकरणा
करणप्रयोजकसामर्थ्यासामर्थ्यविरोधस्यप्रकृतत्वात् शक्यशक्तयोरितिसामर्थ्यासामर्थ्यपरतयाव्याचष्टेसामर्थ्यासाम
र्थ्ययोरितिव्याचष्टेसामर्थ्यासामर्थ्यविरोधस्यप्रकृतत्वादग्रेतद्देशकारित्वदन्यदेशाकारित्वयोरविरोधशंकायास्तद्देशाक
रणतदन्यदेशाकरणयोरविरोधेपपादनस्यचासंगतेरग्रेतनंकारित्वाकारित्वेकरणाकरणेचसामर्थ्यासामर्थ्यरूपइत्या
ह अग्रेचेतिभिन्नकालशक्यशक्तयोरपीत्यिचापितत्तदद्वयंतदुभयपरतयाव्याचष्टे एवमिति इत्यपिसामर्थ्यपरमितिविप

७५

७१
रिक्तमनुषज्यते कारित्वाकारित्वादिपदानांयथाश्रुतार्थकत्वाद्विरोधेनकल्पांतरमाह यद्वेतिप्राक्प्राक्तनं एतदितित्व
स्यविशेषणंउपलक्षणंअजस्वार्थलक्षणयापरिग्राहकंतत्रचनकश्चिदित्यस्यएकदेशेकारिबीजनिष्ठसामर्थ्यविरोधेना
सामर्थ्यस्यतादृशभेदसाधकस्यान्यदेशेकारिबीजप्रसंगविपर्ययाभ्यांसाधनेविरुद्धाभ्यांकरणाकरणाभ्यांतादृशबीजयो
भेदसाधनेवाभेदकश्चिद्दोषोयदीत्यर्थः परपक्षेदेशादेतत्कारणभेदाद्यतीव्याचष्टे तत्रचेतिकरणाकरणाभ्यांविरोधेनस्यनि
र्दोषत्वेइत्यर्थः सर्वदेशकारित्वसर्वदेशाकारित्वयोरेकतरस्वीकारेणकारित्वाकारित्वयोर्विरोधेपिकारणभेदप्रसंगवि
रहात्तदुभयपक्षेप्रसंजनीयंविभिन्नविधमद्वैतमाह एकत्रकारि[illegible]नासर्वकार्येशून्यत्वरूपमद्वैतमित्यतेन अ
द्वैतमित्युभयस्यापद्येतेत्यग्रिमेणान्वयः एकत्वेनोभयसिद्ध्यक्तेर्द[illegible]रणाकरणोपगमेकारणभेदप्रसंजनंसंग
मयति क्वचिदिति देशइतिशेषः कारणेतिएककारणाव्यक्तेरपिभेदस्या[illegible]त्यर्थः अनयोरित्यपिकरणाकरणे अंतर्भाव्य
व्याचष्टे अनयोरितीतिएवंसति करणाकरणविरोधस्यापिप्रकृततयाअग्रिमकारित्वाकारित्वकारणाकरणपदानांय

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

था श्रुतार्थकत्वोपपादनायशाक्यशक्तोरित्यस्यसामर्थ्यासामर्थ्यपरत्वमुपेक्ष्यकरणाकरणपरतामेवाहशक्यशक्तोरितितथा
चेतितृतीयपक्षस्यकरणाकरणविरोधरूपत्वेत्यर्थः अग्रिमग्रंथः विरो[illegible]पत्वतृतीयपक्षेसंभवरूपदोषाशंकनपरःसचे
हनास्तीत्यादिग्रंथः सर्वदेशोकरणसामर्थ्येपिस्वभावतः क्वचिदेवदे[illegible]द्यदेशेसमर्थंतत्तत्तत्करोतीतिव्याप्तेरप्र
योजकत्वादित्याशंकते मूलेसर्वदेशेतिसमानस्वभावत्वंसमानसाम[illegible]बीजादेःकारणस्यस्वोपादानेतिस्वपदस्यमु
ख्यविशेष्यभूतकारणपरत्वंनसंगच्छते कारणस्यस्वाधिकरणजननस्वभावत्वात् अतोविवृत्तौस्वंकार्यमितितन्मतेकार्य
स्योपादानदेशोमुख्यत्वेरसंभवस्यवक्ष्यमाणत्वादाह प्रतिनियतदेशेतियत्रदेशेकार्यजननमुभयवादिसिद्धंतद्देशोइत्यर्थः
सदेशोन्यायमतेकारणबीजादिसंबंधदेशोएवपरमतेचनदेशत्वेनाभिमतस्तद्देशोपादेयस्तद्देशोत्वाधिकरणक्षणोत्त
रोत्पन्नोन्यदेशः नतुकारणबीजाद्यधिकरणदेशः एतद्देशपपादयतिक्षणिकत्वेनेतिकारणस्येतितादात्म्येनोपादानंस
बलितस्यइत्यर्थः कार्याधिकरणत्वायोगादितिसमानकालीनयोरेवाधाराधेयभावादितिभावः भेदेनिर्मितत्वस्यप्रयोज

ESHAUDAUL MEMORIAL